
SRI PRATAP COLLEGE

ऊरुभंगम्

पं० नृसिंहदेव शास्त्री

ऊरुभंगम्

महाकविभासप्रणीतम्

सारस्वतवंशावतंसेन प्राच्यविद्यालयसाहित्य-
दर्शनशास्त्राध्यापकेन कवितार्किक-जैन-
न्यायविशारद-नृसिंहदेवशास्त्रिणा दर्श-
नाचार्येण रचितया सरलाख्यया
व्याख्यया समुल्लसितम्

प्राप्तिस्थानम्—

मोतीलाल बनारसीदास

अध्यक्ष—पंजाब संस्कृत पुस्तकालय

सैदमिट्ठा बाजार, लाहौर।

प्रथमसंस्करणम् १००० । मू० ॥)

प्रकाशकः—
मोतीलाल बनारसीदास
अध्यक्ष—पंजाब संस्कृत पुस्तकालय
सैदमिट्ठा बाजार, लाहौर।

मुद्रकः—
दुर्गादास प्रभाकर
मैनेजर—मुंबई संस्कृत प्रेस
सैदमिट्ठा बाज़ार, लाहौर।

द्वित्राः शब्दाः

अयि ! सरस्वतीपरिचरणचणाश्चञ्चच्चटुल शेमुषीकाः ! पण्डितप्रकाण्डाः ! महाकविभासप्रणीतेषु अनेकेषु नाटकेषु ऊरुभङ्गाख्यमिदं नाटकं मोतीलाल बनारसीदासाभिधश्रेष्ठि-प्रेरणया प्राज्ञपरीक्षादित्सुच्छात्रजनहिताय सरलाख्यां व्याख्यां विरच्य योजितवानस्मि । अस्यादर्शपुस्तकमेकमेवोपलब्धम्, अनेकस्थलेषु त्रुटितमसंहितार्थञ्च यथाकथञ्चित्प्रपूर्य यथामति अर्थानुगतिकार्यम् । सन्ति चात्र साहित्यशास्त्रप्रदर्शिता अनेके दोषाः तथापि प्रथमाभ्यासपरस्यास्य महाकवे रूपकमार्गपरिष्कर्त्तुस्ते दोषत्वेननैवाकलनीया इत्युपैक्षिषि, तत्र तत्र व्याख्यायां मा नाम माननीयानां कृतिषु कटाक्षपातः स्यादिति । मुधा वाऽ-परिपक्वमतीनां प्राज्ञानां परिश्रमो माभूदिति च । यथामति यथावसरं शोधितोऽप्ययं ग्रन्थो यत्राक्षरादित्रुटित उपलभ्येत तत्र निजानुग्रहेण परिशोध्य मयि कृपां करिष्यन्ति विपश्चिद्वर्या इति साञ्जलि प्रार्थयते—

ता० १०। १। ३२ ई० { विदुषामनुचरः

नृसिंहदेवः

अवश्यपठितव्यम् ।

केचिद् धूर्त्ताश्चोरयित्वा परस्वं
नाम स्वीयं वर्धयन्ते तिमूढाः ।
तेषां सङ्गस्तत्कृतिश्चापि विज्ञाः !
नोपादेयो नादरार्हेति वित्त ॥ १ ॥
येऽलङ्कारानन्यथा सन्नयन्ते
दोषज्ञाने शून्यगोष्ठीसगर्भ्याः ।
रीतिं त्यक्त्वा साधुवृत्तैर्विहीना-
स्ते किं मान्याः पण्डितानां सभासु ॥ २ ॥

अस्मिन् रूपके पात्राणि

पुरुषाः—

राजा—दुर्योधनः।

धृतराष्ट्रः—दुर्योधनस्य पिताः।

अश्वत्थामा—द्रोणाचार्यस्य पुत्रः।

दुर्जयः—दुर्योधनस्य पुत्रः।

भटाः—सैनिकाः।

स्त्रियः—

गान्धारी—दुर्योधनस्य माता

देव्यौ—दुर्योधनस्य पत्न्यौ। एका मालवी, अपरा पौरवी।

त्रुटयः—

पृ० २३—४र्थपङ्क्तौ "कुरुयदुकुल"—इति पठनीयम्।

पृ० २६—२३ पङ्क्तेरधः—अपहास्यमानम्=दुर्योधनेन कृतोपहासम्, स्थगितमिति तु निगूढम्। स्वमूल्म्=स्वसक्थि। अभिहत्य=ताडयित्वा। सञ्ज्ञाम्=चेष्टाम्। प्रयच्छति=ददाति। दुर्योधनं हन्तुं चेष्टाविशेषं दर्शयतीत्यर्थः।

पृ० ३५—२पङ्क्तौ—×"विपुलं केदार"—इति पठनीयम्। एतस्यैव टीकायान्तु—

"विपुले" इति सप्तम्यन्तपाठे तु उरसि इत्यस्य विशेषणं बोध्यम्। भीमस्य विशाले उरसीत्यर्थः।

॥ श्रीः ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

महाकविभासप्रणीतम्

ऊरुभंगम् ।

(नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः)

सूत्रधारः—

भीष्मद्रोणतटां जयद्रथजलां गान्धारराजह्रदां
कर्णद्रौणिकृपोर्मिनक्रमकरां दुर्योधनस्रोतसम् ।
तीर्णः शत्रुनदीं शरासिसिकतां येन प्लवेनार्जुनः
शत्रूणां तरणेषु वः स भगवानस्तु प्लवः केशवः ॥१॥

एवमार्यमिश्रान् विज्ञापयामि । अये किन्नु खलु मयि विज्ञापनव्यग्रे शब्द इव श्रूयते । अङ्ग ! पश्यामि ।

सरला

प्रणम्य परमात्मानं भक्ताभीष्टप्रदं मुदा ।
"ऊरुभङ्गे"ति विख्यातं रूपकं विवृणोम्यहम् ॥ १ ॥
ऊरुभङ्गीयसरलां ध्यात्वा प्राज्ञा यथासुखम् ।
तरन्तु प्राज्ञपाथोधिं सहायः केशवो हरिः ॥ २ ॥

श्रीवाल्मीकिव्यासादिमहाकविकल्पो भासो नाम महाकविः ऊरुभङ्गाभिधानं रूपककाव्यं चिकीर्षुः प्रयोगपरिपन्थिप्रत्यूह-प्रशमनकामः पूर्वरङ्गप्रधानाङ्गमङ्गलश्लोकपाठमुपक्रममाण

प्रयोगनिर्वाहस्य सकलभारवहेन सूत्रधारेण रङ्गे प्रथममनुष्ठेयं विचारयन् सूत्रधारस्य प्रवेशं तावदाचष्टे—'नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधार" इति। अत्र—

नान्दी=आनकः। "दुन्दुभिस्त्वानको भेरी भम्भा नासूश्च नान्द्यपि" इति वैजयन्तीकोशात्। अन्येषामपि वाद्यानां नान्दीत्युपलक्षणं ज्ञेयम्, तस्या नान्द्या अन्ते=प्रयोगस्य प्रथमेऽङ्गभूते आनकादिवाद्यानामवसाने सतीत्यर्थः।

अथवा—टुनदि समृद्धा वित्यस्मादौणादिके इप्रत्यये कृते "नन्दि" शब्दः, तस्या इयं "नान्दी" गीतवाद्यादिवादनात्मकं कर्म, तस्या अन्ते। एषा हि गीतवाद्यादिवादनरूपा क्रिया देवताप्रसादपूर्वकविघ्नोपशमार्थं प्रथमं पारिषद्यानन्दहेतुभूता अनुष्ठीयते, ततो रूपकमारभ्यते।

ततः=तदनन्तरम्, नान्दीसमाप्त्युत्तरकाले।

प्रविशति=प्रवेशं करोति, सूत्रधारः=सूत्रधारेतिख्यातो नटविशेषः। एतस्य लक्षणं यथा—

नाट्योपकरणादीनि सूत्रमित्यभिधीयते।
सूत्रं धारयतीत्यर्थे सूत्रधारो निगद्यते॥

इत्यादि ज्ञेयम्।

प्रविष्टः सूत्रधारो मङ्गलं पठति—'भीष्मे'ति। 'सः केशवो भगवान् वः शत्रूणां तरणेषु प्लवोऽस्तु' इति सम्बन्धः। सः=लोकवेदप्रसिद्धः केशवः=श्रीकृष्णो भगवान्=षड्विधैश्वर्यसम्पन्नः वः=युष्माकं शत्रूणाम्=वैरिणां तरणेषु=पारकरणेषु अर्थात् विजयेषु (अत्र तरणशब्दो विजयार्थे लाक्षणिकः) प्लवः=पोतः अस्तु=भवत्वित्याशीः।

स कीदृश इत्यपेक्षायामर्थतस्तं विशेषयति—येन प्लवेन=सन्तरणसाधनभूतेन पोतेन अर्जुनः=मध्यमपाण्डवः शत्रुनदीम्=शत्रवः कौरवाः एव नदी सरित् तां तीर्णः=तस्याः पारं गतः, यमाश्रित्य शत्रून् विजिग्ये इत्यर्थः। कथम्भूतां शत्रुनदीम्-

भीष्मद्रोणतटाम्=भीष्मश्च द्रोणश्च भीष्मद्रोणौ तावेव तटौ यस्यास्ताम् । तथा—जयद्रथजलाम्=जयद्रथः दुर्योधनस्य दुःशलानाम्न्या भगिन्याः पतिः सिन्धुदेशानां राजा, स एव जलं यस्यां ताम्, तथा—गान्धारराजह्रदाम्=गान्धारराजः शकुनिरेव ह्रदो नद्यन्तर्गतो सगर्त्तो महाजलाशयो यत्र ताम्, तथा—कर्ण-द्रौणिकृपोर्मिनक्रमकराम्=कर्णो राधेयः, द्रौणिः अश्वत्थामा, कृपः कृपाचार्यः एतेषां द्वन्द्वः । कर्णद्रौणिकृपा एवोर्मयो नक्राः मकराश्च यस्यां तादृशीम्, तत्र ऊर्मयो महालहर्यः, नक्राः मकरा जलजन्तुविशेषाः, तथा—दुर्योधनस्रोतसम्=दुर्योधनः कौरवाणां राजा एव स्रोतः प्रस्रवणं यस्यां ताम्, तथा-शरासिकताम्=शरा बाणाः क्षिप्यन्ते एभिरिति शरासाः धनूंषि एव सिकताः वालुका यस्यां तां तथाविधां शत्रुनदीम् ।

"उडुपन्तु प्लवः कोलः" इति 'केशवो माधवः स्वभू' रिति चामरः । अथवा—

कश्च ईशश्च केशौ तौ वर्त्तयतीति "केशवः"। तथा च हरिवंशे कैलाशयात्रायां रुद्रेणोक्तम्—

"को ब्रह्मेति समाख्यात ईशोऽहं सर्वदेहिनाम् ।
आवां तवाङ्गसम्भूतावतः केशवनामवान्" इति ।

अत्र रूपकालङ्कारः । तदुक्तं साहित्यदर्पणे—
"रूपकं रूपितारोपाद्विषये निरपह्नवे" इति । परमिदं

"समस्तवस्तुविषयं" नाम ज्ञेयम्, अङ्गसहितस्याङ्गिनो नदीरूपस्य रूपणात् । विश्वनाथमतेनात्र "लाटी" रीतिः । "लाटी तु रीतिर्वैदर्भीपाञ्चाल्योरन्तरा स्थिता" इत्युक्तेः । गुणस्तु "प्रसादः"।

चित्तं व्याप्नोति यः क्षिप्रं शुष्केन्धनमिवानलः ।
सः प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनासु च (विश्व०) इति

लक्षणात् । परन्त्वस्मिन् रूपके ग्रन्थे प्रायः ओजोगुणस्य गौड्या रीतेश्च प्राधान्यमित्यग्रे तत्र तत्र ज्ञातं भविष्यति ।

किञ्च—उत्साहस्थायीभावो वीरो रसोऽत्राङ्गी, रौद्रादयोऽ-

(नेपथ्ये) एते स्मो भो ! एते स्मः । (सूत्रधारः) भवतु विज्ञातम् ।

(प्रविश्य) पारिपार्श्वकः-भाव ! कुतो नु खल्वे ते ।

ङ्गानि । नायको भीमसेनः, सच धीरोद्धतः । तल्लक्षणं यथा—

'मायापरः प्रचण्डश्चपलोऽहङ्कारदर्पभूयिष्ठः ।

आत्मश्लाघानिरतो धीरैर्धीरोद्धतः कथितः । इति ।

प्रतिनायको दुर्योधनः । दृश्यं काव्यमिदम् । यद्यप्यत्र नाटकस्य सर्वं लक्षणं न घटते तथापि रूपकस्य सामान्यलक्षणमस्त्येव । तथाचोक्तं विश्वनाथेन साहित्यदर्पणे—"दृश्यं तत्राभिनेयं स्याद्रूपारोपात्तु रूपकम्" इति ।

अस्यायमर्थः—अभिनेयं नामाभिनययोग्यं यत् तत् दृश्यं काव्यम् । तदेव नटे रामादिस्वरूपारोपाद् "रूपक" मित्यभिधीयते । अधिकं मत्प्रणीतायां कुन्दमालायाः "सौरभोल्लासिन्यां" "स्वप्नवासवदत्तादि" टीकायां वा द्रष्टव्यम् । इह प्राक्कथितं मत्वा न बहु प्रतानितम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १ ॥

मङ्गलप्रयोगेणाभिमुखीकृतान् सामाजिकान् प्रति अभिनयकथांशं प्रतिजानीते—'एवमार्यमिश्रानि' त्यादि । एवम् अनेन= बुद्धिस्थेन प्रकारेण, आर्यमिश्रान्=अर्हत्तमान्, विज्ञापयामि= निवेदयामि ।

अथ यदा सूत्रधारेण विज्ञापनप्रतिज्ञा कृता तदा तदनन्तरमेव नेपथ्यस्थैस्तदीयवर्ग्यैस्तदभिप्रायमवुद्ध्वा कश्चित् शब्दः कृतः, सच तस्य शब्दस्यार्थोऽनवबोधमभिनयन् आह—"अये" इति ।

'अये" इति हर्षे, विषादे, सम्बुद्धौ च । किन्नु खलु=किं कारणम्, मयि=सूत्रधारे विज्ञापनव्यग्रे=विज्ञापनतत्परे सति, शब्द इव=विशेषरूपेणानिश्चितः कश्चन शब्दः श्रूयते=आकर्ण्यते । अङ्ग= हन्त, पश्यामि=आलोचये । अङ्गेति दर्शनरूपेऽर्थे सम्भ्रमं द्योतयति ।

"नेपथ्य" इति—नेपथ्यं नाम रङ्गस्थलव्यतिरिक्तं जवनिका-

स्वर्गार्थमाहवमुखोद्यतगात्रहोमा
नाराचतोमरशतैर्विषमीकृताङ्गाः।
मत्तद्विपेन्द्रदशनोल्लिखितैः शरीरै-
रन्योन्यवीर्यनिकषाः पुरुषा भ्रमन्ति ॥ २ ॥

न्तरितं वर्णिकापरिग्रहणयोग्यं नटवर्गस्थानम्। "नेपथ्यं स्याज्जवनिका रङ्गभूमिः प्रसाधनम्" इत्यजयः।

"एत" इति। एते पुरुषा इत्यर्थः। एतच्छ्रुत्वा सूत्रधार आह "भवत्वि"ति—प्राप्तकाले लोट्। शब्द इति शेषः। नेपथ्यादुत्थितः शब्दो भवितुं प्राप्तावसर एवेत्यर्थः। विज्ञातम्=शब्दविषयकं सर्वं पारिपार्श्वकप्रवेशवृत्तमवगतमित्यर्थः।

"पारिपार्श्वक" इति-अयं सूत्रधारसदृशः प्रधाननटविशेषः सूत्रधारस्य पार्श्वचर इत्यर्थः।

"भाव" इति। भाव=हे विद्वन्! इत्यर्थः। "भावो विद्वान्" इत्यमरः। "सूत्रधारं वदेद् भाव इति वै पारिपार्श्वक" (सा० द०) इति नाट्योक्तिसङ्केतः।

"कुतोन्वि"ति—कस्मात् कारणात् एते पुरुषा "भ्रमन्ती" त्यग्रिमेण सम्बन्धः।

"स्वर्गार्थे"ति—"एते पुरुषाः भ्रमन्ति" इति सम्बन्धः। पुरुषान् विशिनष्टि "स्वर्गार्थे' त्यादिना। स्वर्गार्थम्=स्वर्गः सुरलोकस्तदर्थं तत् प्राप्त्यर्थम्, आहवस्य सङ्ग्रामस्य मुखे मध्ये उद्यतः प्रारब्धः क्रियमाण इति यावत् गात्राणामङ्गानां होम आहुतिर्यैस्ते तादृशाः, तथा—नाराचानां सर्वलोहमयानां प्रक्ष्वेडनानां बाणविशेषाणां, तोमराणां सर्वलानामकानां शस्त्राणां ('गण्डासा' इति पञ्जाबी भाषा) शतैः असङ्ख्यातैर्नाराचादिभिरित्यर्थः विषमीकृतानि नतोन्नतानि जातानि नानाविधैर्व्रणैः

सूत्रधारः—मारिष ! किन्नावगच्छसि । तनयशतनयशून्ये दुर्योधनावशिष्टे धृतराष्ट्रपक्षे पाण्डवजनार्दनावशिष्टे युधिष्ठिरपक्षे राज्ञां शरीरसमाकीर्णे समन्तपञ्चके—

एतद्रणाहतगजाश्वनरेन्द्रयोधं
सङ्कीर्णलेख्यमिव चित्रपटं प्रविद्धम् ।
युद्धे वृकोदरसुयोधनयोः प्रवृत्ते
योधा नरेन्द्रनिधनैकगृहं प्रविष्टाः ॥ ३ ॥

(निष्क्रान्तौ, स्थापना)

प्रस्फुटितानीति यावत् एवम्भूतानि (यानि) अङ्गानि हस्तपादाद्यवयवा येषां ते तथाभूताः, तथा—मत्तानां मदस्राविणां द्विपेन्द्राणां महागजानां यानि दशनानि दन्ताः तैः उल्लिखितैः उत्कीर्णैः आहतैरिति यावत् शरीरैः=देहैरुपलक्षिताः, तथा-अन्योन्यं परस्परं वीर्यं बलमेव निकषः कषणपाषाणो येषां ते तादृशाः परस्परबलपरीक्षायां संलग्ना इत्यर्थः । एवम्भूताः पुरुषाः=राजपुरुषा योद्धारः भ्रमन्ति=इतस्ततो रणभूमौ सञ्चरन्ति ।

"अभ्यामर्दसमाघातसङ्ग्रामाभ्यागमाहवाः" इति, "शाणस्तु निकषः कष" इति, "प्रक्ष्वेडनास्तु नाराचाः" "सर्वला तोमरोऽस्त्रियाम्" इति च सर्वत्रामरः। "शरीरै" रित्यत्र—"इत्थम्भूतलक्षणे"(२ । ३ । २१) इति सूत्रेण "जटाभिस्तापस" इत्यादिवत् तृतीया ।

स्वभावोक्तिरलङ्कारः । "स्वभावोक्तिरसौ चारु यथा वद्वस्तुवर्णनम्" (का० दी०) इति लक्षणात् ।

अत्र "गात्रहोमा' इति कथनाद्रणस्य वह्निरूपणं द्योतितम् । "वसन्ततिलका" वृत्तम् । "उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौग" इति तल्लक्षणात् ॥ २ ॥

सूत्रधारः पारिपार्श्वकं सम्बोधयति—"मारिष" इति । "सूत्र-

धारो मारिषेति" नाट्योक्तेः । किन्नावगच्छसि=किं त्वं न जानासि ?। "तनये"ति –तनयानां पुत्राणां शतं तनयशतं तस्य यो नयो द्यूतच्छलनादिरूपः कपटाचारः (कपटनीतिः) तच्छून्ये तद्रहिते, यस्मिन् पक्षे धृतराष्ट्रस्य शतसङ्ख्याकपुत्राणां कपटरूपानीतिर्न फलिता तत्रेत्यर्थः । दुर्योधनावशिष्टे=दुर्योधन एव अवशिष्टो यत्र तस्मिन्नेवम्भूते धृतराष्ट्रपक्षे सतीति शेषः ।

"पाण्डवे"ति–पाण्डवाः पञ्च युधिष्ठिराद्याः, जनार्दनः केशवः एते अवशिष्टा यत्र एवम्भूते युधिष्ठिरपक्षे सति ।

राज्ञाम्=भूपतीनाम्, शरीरैर्देहैः (शवभूतैः) समाकीर्णे=समन्ततो व्याप्ते, समन्तपञ्चके=कुरुक्षेत्रे (कुरुक्षेत्रान्तर्गतैतन्नामकरणभूमावित्यर्थः) अस्य पदस्याग्रिमश्लोकेन सम्बन्धः ।

"एतदि"ति—अत्र "रणक्षेत्र" मितिपदमध्याहार्यम्। "योधा एतत् रणक्षेत्रं प्रविष्टा" इति सम्बन्धः ।

योधाः=सैनिकाः, एतत्=समीपतरवर्त्ति रणक्षेत्रम्=सङ्ग्रामभूमिम्, प्रविष्टा=प्राप्ताः, कीदृश रणक्षेत्रम्—नरेन्द्रनिधनैकगृहम्=नरेन्द्राणां राज्ञां निधनस्य मृत्योः एकमद्वितीयं गृहं वासः, यत्र राजानो मृत्युगृहं प्रविशन्तीत्यर्थः, तथाच–वृकोदरसुयोधनयोः=भीमसेनदुर्योधनयोः युद्धे=सङ्ग्रामे (वस्तुतस्तु) सम्प्रहारे गदायुद्धे प्रवृत्ते=सम्प्रचलिते सति, रणाहत०=रणे युद्धे आहता हताहतीकृता गजाश्वनरेन्द्रयोधाः यस्मिन् तत्, तत्र–गजाः=हस्तिनः, अश्वा वाजिनः, नरेन्द्रा राजानः। योधाः सैनिकाः।

अतएव – प्रविद्धम्=प्रकर्षेण विद्ध वेधितं प्रस्फोटितं सङ्कीर्णलेख्यं=सङ्कीर्णानि परस्परं साङ्कर्यं प्राप्तानि लेख्यानि मूर्त्तानि यत्र तादृशं चित्रपटम्=प्रतिकृतिपत्रमिवेत्युपमा ।

यथा—चित्रपटं विविधाभिः शलाकाभिः प्रविद्धं सत् सङ्कीर्णलेख्यं जायते=छिन्नाङ्गप्रत्यङ्गमिवावभासते तद्वदिदं रणक्षेत्रं भातीति भाव । वसन्ततिलकावृत्तम् । लक्षणमुक्तं प्राक्॥ ३॥

(ततः प्रविशन्ति भटास्त्रयः)

सर्वे—एते स्मो भोः ! एते स्मः ।

प्रथमः—

वैरस्याकथनं बलस्य निकषं मानप्रतिष्ठागृहं
युद्धेष्वप्सरसां स्वयंवरसभां शौर्यप्रतिष्ठां नृणाम् ।
राज्ञां पश्चिमकालवीरशयनं प्राणाग्निहोमक्रतुं
सम्प्राप्ता रणसञ्ज्ञमाश्रमपदं राज्ञां नभः सङ्क्रमम् ॥४॥

"स्थापना" इति । प्रस्तावनेत्यर्थः । अस्या लक्षणन्तु—

प्रस्तावना स्थापनैतद्वुद्धिभास्यादिदमामुखम् ।
विदूषकनटीपारिपार्श्वकैः सह संलपन् ॥
स्तोकवीथ्यङ्गसहितान्यामुखाङ्गानि सूत्रकृत् ।
बीजयेद्यत्र नाट्यज्ञैरेषा प्रस्तावना मता ॥ इति ।

"तत" इति—सूत्रधारोक्त्यनन्तरमित्यर्थः ।

भटाः=योद्धारः । 'स्म' इति 'अस्' धातोर्लेटि उत्तमपुरुषे बहुवचनान्तम् । 'एते'—इति गद्यस्य अग्रिमेन पद्येनाऽभिसम्बन्धः । ' भोः एते वयं रणसञ्ज्ञमाश्रमपदं सम्प्राप्ताः स्मः" इत्यन्वय इत्यर्थः । रणः सङ्ग्रामः । रण इति सञ्ज्ञा नाम यस्य तत्—"रणसञ्ज्ञम्" आश्रमपदम्=आश्रमस्थानम् । यथाश्रमो मुनीनां विश्रमार्थं भवति, तथा वीराणां कृते रण एव विश्रमस्थानमित्याशयः । एतेन भटानां कातरताया अभावो व्यज्यते । आश्रमपदं वर्णयति—"वैरस्ये"ति ।

कथम्भूतमाश्रमपदम्—वैरस्य=शत्रुताया आकथनम्=आसमन्तात् कथ्यतेऽस्मिन् संयावादिरिति "आकथनं" कटाहः शत्रुतायाः कटाह इत्यर्थः । सङ्ग्रामे परस्परप्रहारादिना भटानां शत्रुता सम्यक् कथिता भवति, यथा कटाहे संयावः । अहन्तु—"वैरस्य कथनम्" इत्येवं पाठं समीचीनं प्रपद्ये । ततश्चायमर्थः—

कथ्यते पाच्यते (रोगनिवृत्त्यर्थम्) इति "कथनं" क्राथः, वैरस्य शत्रुतायाः कथनम्=क्राथः यथा क्राथपानेन रोगनिवृत्तिः, तथा सङ्ग्रामेणापि शूराणां वै रात्मकरोगनिवृत्तिर्भवति।

पुनः कीदृशमाश्रमपदम्—बलस्य=शौर्यस्य निकषम्=परीक्षोपलः, तथा—मानप्रतिष्ठगृहम्=मानः आत्मसमुन्नतिः, प्रतिष्ठा परेण क्रियमाणः सत्कारः, मानश्च प्रतिष्ठा च मानप्रतिष्ठे तयोर्गृहं निवासस्थानम्, यदि शूराः कातर्यं विहाय रणे प्रविष्टा म्रियेरन् यदि वा जयेयुः उभयथापि तेषां मानप्रतिष्ठयोः प्राप्तिः सङ्ग्रामद्वारेति युक्तं तस्य "गृह" कथनम्।

पुनः कीदृशम्—युद्धेषु=नानाशस्त्रैः सम्प्रहारेषु क्रियमाणेषु अप्सरसाम्=स्वर्गस्त्रीणां स्वयंवरसभाम्=[यस्यां सभायां कन्यायाः स्वयंवरार्थं राजान आहूयन्ते सा 'स्वयंवरसभा" इत्युच्यते तां स्वयंवरसभाम्, [रणसञ्ज्ञे आश्रमपदे प्रविष्टान् योद्धॄन् स्वयमेवागत्याप्सरसः संवृण्वते इति युक्तं तस्य स्वयंवरसभारूपणम्] पुनः कीदृशम्—नृणां मनुष्याणां शौर्यप्रतिष्ठाम्=शूरस्य भावः शौर्यं तस्य प्रतिष्ठा शौर्यप्रतिष्ठा ताम्।

यथा परीक्षात उत्तीर्णस्य तद्योग्यतासूचकं प्रशंसापत्रं, एवमेव रणेऽपि शूराणां शौर्यस्य बोधकं प्रतिष्ठैवेति भावः।

पुनः कीदृशम्—राज्ञां=नृपाणां पश्चिमकालवीरशयनम्=पश्चिमकाले प्राणात्ययसमये वीरशयनम्=वीरतासूचकमास्तरणम्।

अन्येषां मरणकाले भूमावासनं दीयते राज्ञां कृते तु रणभूमिरेव शयनम्। किंवा अन्यदा राजानो नानाविधेष्वास्तरणेषु शेरते, प्राणात्ययकाले तु तेषामिदमेव शयनं शोभते यद् "वीरशयन" मिति।

पुनः कीदृशम्—प्राणाग्निहोमक्रतुम्=प्राणानामग्निहोमनामकं क्रतुं यज्ञम्, [अग्निहोत्रनामके क्रतौ आज्यादिकं हविर्हूयते, अत्र तु शूराः स्वान् प्राणानेव हविःस्थानीयान् जुह्वतीति रणस्याग्निहोमक्रतुरूपणम्।

द्वितीयः—सम्यग् भवानाह ।

उपलविषमा नागेन्द्राणां शरीरधराधरा
दिशि दिशि कृता गृध्रावासा हतातिरथा रथाः ।

पुनः कीदृशम्—राज्ञां=भूमीश्वराणाम् नभःसङ्क्रमम्=नभःपदेन नभस्थः सूर्यो लक्ष्यते, सूर्यलोकप्राप्तिसाधनमित्यर्थः । तथाचोक्तं मनुना—

आहवेषु मिथोऽन्योन्यं जिघांसन्तो महीक्षितः ।
युध्यमानाः परं शक्त्या स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखाः ॥

इति । महाभारते उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरवाक्यं च यथा—

द्वाविमौ पुरुषव्याघ्र ! सूर्यमण्डलभेदिनौ ।
परिव्राड्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥ इति । अतो—

युक्तं रणक्षेत्रस्य नभःसङ्क्रमत्वख्यानम् ।

अत्र मालारूपं नाम रूपकालङ्कारः, एकस्मिन्नेव रणसञ्ज्ञे आश्रमपदे कथनत्वादीनामनेकधर्माणामारोपदर्शनात् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । "सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्" इति लक्षणात् ॥

"स्वयंवरसभाम्" "शौर्यप्रतिष्ठाम्" इत्यनयोः स्त्रीत्वेऽप्यनुपसर्जनत्वेन आश्रमपदेन सह विशेष्यविशेषणभावो न विरुद्धः ॥४॥

द्वितीयः प्रथमस्य साङ्ग्रामिकीं वार्त्तामाकर्ण्य तदनुमोदनरूपेणैव संग्रामस्थितिं वर्णयति । "उपले"ति—क्रियामरणे=क्रियया परस्परशस्त्राघातरूपेण व्यापारेण मरणं मृत्युर्यत्र तादृशे रणे=युद्धे नागेन्द्राणाम्=महागजानां शरीरधराधराः=शरीराण्येव धराधराः पर्वताः, उपलविषमाः=उपलाः पाषाणाः तद्वत् विषमाः निम्नोन्नताः दुर्गमाः सन्तीति शेषः । तथा-दिशिदिशि=प्रतिदिशं सर्वत इत्यर्थः । गृध्रावासाः=गृध्राणां दाक्षाय्याणां महाचिल्लानामिति यावत् आवासाः=आश्रयाः, कृताः=सञ्जाताः ।

अवनिपतयः स्वर्गं प्राप्ताः क्रियामरणे रणे
प्रतिमुखमिमे तत्तत् कृत्वा चिरं निहता हताः ॥५॥

तृतीयः—एवमेतत्।

करिवरकरयूपो बाणविन्यस्तदर्भो
हतगजचयनोच्चो वैरवह्निप्रदीप्तः।

सर्वत्रैव दिक्षु निहतप्राणिनां शवदेहमांसमत्त गृध्रपङ्क्तिभिः स्वाधिकारस्थानान्येव कृतानीति निर्गलितोऽर्थः। तथा—हताति-रथाः=हता मृता अतिरथा महारथा योधा येषां ते तादृशा रथाः=अश्वयानानि वर्त्तन्त इति शेषः। किञ्च—अवनिपतयः=राजानः स्वर्गं=नाकलोकं प्राप्ताः, युद्धे मृतानां स्वर्लोकप्राप्तेः। तथाचोक्तं भगवता गीतायाम्—"हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गम्" इति। इमे=योद्धारः प्रतिमुखम्=मुखं मुखं प्रतीति प्रतिमुखं सम्मुखं तत्तत् कृत्वा=तत्तच्छस्त्राघातरूपं विविधं कर्म विधाय, निहताः=कृता-घाताः सन्तः चिरम्=बहुकालं हताः=मृताः सन्तीत्यर्थः। अथवा-"चिर"मिति पदस्य "तत्तत् कृत्वा" इति पदेनान्वयः चिरं=बहु-कालं यथा तथा तत्तत्=नानाविधशस्त्रास्त्राघातं कर्म कृत्वा=बहु-कालपर्यन्तं प्रयुद्ध्येत्यर्थो बोध्यः।

अत्र पादान्तयमकं नाम यमकालङ्कारः। तल्लक्षणं यथा—
सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरव्यञ्जनसंहतेः।
क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते" इति।

वृत्तं "हरिणी"—"रसयुगहयैर्न्सौ म्रौ स्लौ गो यदा हरिणी तदा" इति लक्षणात्॥ ५॥

"तृतीयः" इति। तृतीयो योधः संग्रामं यज्ञरूपेण वर्णयितु-मारभते—"करिवरे"ति। करिवराणां महागजानां कराः शुण्डा-दण्डा एव यूपः स्तम्भो यत्र सः तथाविधः, बाणविन्यस्तदर्भः=बाणाः सायका एव विन्यस्ताः तत्र तत्र स्थापिता दर्भाः कुशा यत्र

ध्वजविततविमानः सिंहनादोच्चमन्त्रः
पतितपशुमनुष्यः संस्थितो युद्धयज्ञः ॥ ६ ॥

प्रथमः—इदमपरं पश्यतां भवन्तौ—

एते परस्परशरैर्हतजीवितानां
देहै रणाजिरमहीं समुपाश्रितानाम् ।

सः, हतगजचयनोच्चः=हताः मृता गजाः करिणः एव चयनानि इष्टकास्तैरुच्चः, तथा—वैरवह्निप्रदीप्तः=वैरं विद्वेष एव वह्निः अनलः तेन प्रदीप्तः प्रचण्डः, कुरुपाण्डवयोर्विद्वेष एव यत्र जाज्वल्यमानो वह्निरित्यर्थः । तथा—ध्वजविततविमानः=ध्वजाः केतव एव वितताः वि[illegible] विमाना व्योमयानानि यत्र सः, तथा—सिंहनादोच्चमन्त्रः=सिंहनादाः सिंहवद् गर्जना एव उच्चमन्त्राः उच्चैः पठितव्या ऋचो यत्र सः, तथा—पतितपशुमनुष्यः-पतिताः मृताः सन्तो भूमौ लेटिताः पशवः पशुभूता (यज्ञदेयबलिरूपाः) मनुष्या यत्र स तथाविधः युद्धयज्ञः=युद्धरूपो यज्ञः यागः संस्थितः= सम्प्रति समाप्त इत्यर्थः । अत्रापि रूपकालङ्कारः । अत्र "पतितपशुपदे" धर्मभ्रष्टकातर्यरूपार्थौ व्यनक्ति इति अनुचितार्थो दोषः । 'मालिनी" छन्दः । "ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः" इति लक्षणात् ॥ ६ ॥

इदमिति — अपरम्=अन्यत् । पश्येताम्=अवलोकेयाताम् ।

"एते"इति—"एते विहङ्गा राज्ञां विभूषणानि शरीरशिथिलानि कुर्वन्ति" इति सम्बन्धः ।

अत्र=संग्रामस्थले एते=पुरोदृश्यमानाः विहङ्गाः=पक्षिणः, परस्परशरैः=परस्परस्य अन्योन्यस्य शरैः=बाणैः हतजीवितानाम्= हतानि नष्टानि जीवितानि प्राणा येषां तेषां मृतानामित्यर्थः, तथा—देहैः=शरीरैः शवभूतैरिति यावत् रणाजिरमहीम्=रणः समर एव अजिरं चत्वरं तस्य महीं पृथ्वीं समराङ्गणभूमि-

कुर्वन्ति चात्र पिशितार्द्रमुखा विहङ्गा
राज्ञां शरीरशिथिलानि विभूषणानि ॥ ७ ॥

द्वितीयः—

प्रसक्तनाराचनिपात-पातितः
समग्रयुद्धोद्यतकल्पितो गजः ।
विशीर्णवर्मा सशरैः सकार्मुको
नृपायुधागारमिवावसीदति ॥ ८ ॥

मित्यर्थः समुपाश्रितानाम्=प्राप्तानां राज्ञाम्=नृपाणां विभूषणानि=मुकुटादीनि मण्डनानि शरीरशिथिलानि=शरीरात् देहात् शिथिलानि स्खलितानि प्रच्यावितानि कुर्वन्ति=विदधते। कीदृशास्ते—पिशितेन मांसेन आर्द्रं क्लिन्नं मुखं येषां ते ।

गृध्राद्याः पक्षिणो मांसत्रोटनलोभान्मृतानां राज्ञां देहात्स्वचञ्च्वाकृष्य भूषणानि भूमौ पातयन्तीति फलितोऽर्थः ॥

करुणो रसः । वसन्ततिलकावृत्तम् । लक्षणमुक्तं प्राक् ॥७॥

"द्वितीयः" इति । अपरो योद्धा वर्णयतीत्यर्थः ।

"प्रसक्ते' ति—अत्र 'असौ" इति पदमध्याहार्यम् । "असौ गजो नृपायुधागारमिवाऽवसीदती"ति सम्बन्धः ।

प्रसक्त०=प्रसक्तानां योद्धृभिर्हननाय देहं लक्ष्यीकृत्य सञ्चालितानां पातितानां नाराचानां सायकविशेषाणां निपातेन वेधेन पातितः, तथा—समग्र०=समग्रस्य नानाविधस्य युद्धस्य रणस्य उद्यताय उद्यमाय कल्पितः सज्जीकृतः, तथा—विशीर्णवर्मा=विशीर्णं स्फुटितं वर्म कवचं यस्य सः तादृशः छिन्नकवचः, तथा-सशरः=(शरैर्बाणैः सहवर्त्तत इति) सबाणः तथा—सकार्मुकः=कार्मुकं धनुस्तेन सह वर्त्तमानः एवं विशेषणविशिष्टो गजः=हस्ती, नृपायुधागारम्=नृपाणां शस्त्रगृहमिव अवसीदति=अवसादं प्राप्नोति क्लेशं भजत इत्यर्थः ।

तृतीयः- इदमपरं पश्येतां भवन्तौ ।

माल्यैर्ध्वजाग्रपतितैः कृतमुण्डमालं
रत्नैकसायकधरं रथिनं विपन्नम् ।
जामातरं प्रवहणादिव बन्धुनार्यो
हृष्टाः शिवा रथमुखादवतारयन्ति ॥ ९ ॥

सर्वे—अहो तु (नु) खलु निहतपतितगजतुरगनररुधिर-कलिलभूमिप्रदेशस्य विचित्रवर्मचर्मातपत्रचामरतोमरशर-कुन्तकवचक (ब)न्धादिपर्याकुलस्य शक्तिप्रासहाटकभिण्डि-

---

यथा राज्ञां शस्त्रागारं शत्रुभिर्लुण्ठितं सद् दुरवस्थां धारयते तद्वदयं शस्त्रविद्धो गजोऽपि क्लेशभागिति फलितोऽर्थः । उपमालङ्कारः । वंशस्थवृत्तम्—"जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ" इति लक्षणात् ॥ ८ ॥

"माल्यै"रिति—"शिवा रथिनं रथमुखाद् अवतारयन्ति" इति सम्बन्धः । हृष्टाः=प्रसन्ना शिवाः=शृगाल्यः ध्वजाग्रपतितैः= ध्वजस्य केतोः अग्रात् अग्रभागात् पतितैः स्खलितैः माल्यैः=शेखरैः कृतमुण्डमालम्=कृता सम्पादिता मुण्डमाला शिरोमाला शेखरकं यस्य स तम्, तथा-रत्नैकसायकधरम्= रत्नैर्मणिभिः सहितः एकश्चासौ सायको वाणस्तस्य धरं धारकं रत्नजटितवाणविद्धमित्यर्थः, अत एव विपन्नम्=मृतम्, रथिनम्= रथारूढं राजानं, (योधं) बन्धुनार्यः=बान्धवस्त्रियः प्रवहणात्= दोलाख्याद्यानविशेषात्, जामातरम्=दुहितुः पतिम् इव रथमुखाद्= रथस्य मध्यात्, किंवा रथस्य पुरोभागात् अवतारयन्ति=अधः समाकर्षन्ति । अत्रोपमालङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् । लक्षण-मुक्तं प्राक् ॥ ९ ॥

"अहो" इति । "अहो" विस्मये । "अहो ही च विस्मये" इत्यमरः । "खलु" वाक्यालङ्कारे ।

पालशूलमुसलमुद्गरवराहकर्ण-कणप-कर्पण-शङ्कु-त्रासिगदा-दिभिरायुधैराकीर्णस्य समन्तपञ्चकस्य प्रतिभयता ।

"अहो नु खलु समन्तपञ्चकस्य प्रतिभयता" इति सम्बन्धः । प्रतिभयता=भीषणता भयङ्करतेति यावत् । अतः समन्तपञ्चकस्य कीदृशी भयङ्करतेत्यर्थः । निहतेत्यादिषष्ठ्यन्तं पदं तस्य विशेषणम् ।

निहताः शस्त्रास्त्रैर्विद्धाः सन्तो मृता (अत एव भूमौ) पतिता ये गजतुरगनराः=हस्त्यश्वमनुष्याः तेषां रुधिरेण रक्तेन कलिलायाः घनीभूतायाः कर्दमभावं प्राप्तायाः भूमेः (रणभूमेः) पृथिव्याः प्रदेशाः भागविशेषा यत्र तस्य, तथा—विक्षिप्ताः इतस्ततो विकीर्णा ये वर्म × × × × कबन्धादयः तैः पर्याकुलस्य=व्याप्तस्य, तत्र—वर्माणि कवचानि, चर्माणि फलकानि, आतपत्राणि छत्राणि, चामराणि बालव्यजनानि, तोमराणि शर्वलाः, (शर्वला तोमरोऽस्त्रियामित्यमरः) शराः बाणाः, कुन्ताः प्रासाः, कवचाः उरश्छदाः, कबन्धाः छिन्नशिरस्का देहा आदिपदेनान्येषां रुण्डमुण्डादीनां ग्रहणम् । तथा—शक्त्यादिभिरायुधैः शस्त्रैः आकीर्णस्य समन्ततो विक्षिप्तस्य व्याप्तस्येत्यर्थः ।

तत्र—शक्ति कासूः, "बरछी"ति भाषा । प्रासाः कुन्ताः, हाटकं सुवर्णमुष्टिशस्त्रविशेषः, भिण्डिपालः=भिन्दिपालः सृगाख्य शस्त्रं येनाश्मगुलिकाः प्रक्षिप्यन्ते (भिन्दिपालः सृगस्तुल्यौ इत्यमरः) शूलं प्रसिद्धम्, मुसलम् अयोग्रम्, मुद्गरो द्रुघणः (द्रुघणो मुद्गरघनौ इत्यमरः) "गुर्ज" इति प्रसिद्धिः, वराहकर्णः शस्त्रविशेषः, कणपः=प्रासविशेषः, शङ्कुः कीलकास्त्रम्, त्रासिनी भयदा चासौ गदेति "त्रासिगदा" गदेतिनामकं प्रसिद्धं शस्त्रम् । गदायुद्धेनैव भीमसेनो दुर्योधनं हतवान् । तथा च गदापर्वणि श्रीकृष्णवाक्यम्—

"उपदेशोऽनयोस्तुल्यो भीमस्तु बलवत्तरः" इत्यारभ्य

प्रथमः—इहहि,

रुधिरसरितो निस्तीर्यन्ते हतद्विपसङ्क्रमा
नृपतिरहितैः स्रस्तैः सूतैर्वहन्ति रथान् हयाः।
पतितशिरसः पूर्वाभ्यासाद् द्रवन्ति कबन्धकाः
पुरुषरहिता मत्ता नागा भ्रमन्ति यतस्ततः ॥१०॥

भीमसेनस्तु धर्मेण युध्यमानो न जेष्यति।
अधर्मेण युध्यन्वै हन्यादेव सुयोधनम् ॥

"मायाविनञ्च राजान मायर्यैव निकृन्तनु" इत्यादि तत्र द्रष्टव्यम्।

"इहे"ति सङ्ग्रामभूमौ। रणभूमिमेव वर्णयति 'रुधिर-सरित' इति—हतद्विपसंक्रमाः=हतानां द्विपानां गजानां सङ्क्रमः संसरणं यत्र तादृश्यो रुधिरसरितः=रक्तनद्यः निस्तीर्यन्ते=पार्यन्ते अवशिष्टैर्योधैरिति शेषः।

तथाभूता रुधिरस्य नद्यः स्रवन्ति यत्र गजशवा अपि सन्तरन्तीतियुद्धस्य भयङ्करता व्यज्यते। किञ्च—नृपति-रहितैः=राजशून्यैः स्रस्तैः=मृतत्वादधःपतितैः सूतैः=सारथिभिः उपलक्षिताः हयाः=अश्वाः रथान् वहन्ति=स्वामिनां सारथी-नाञ्च मरणाद्धेतोः हयाः शून्यानेव रथान् इतस्ततो नयन्तीत्यर्थः।

पतितशिरसः=पतितानि छिन्नानि शिरांसि येषां ते कबन्धकाः=छिन्नशिरस्का देहाः रुण्डमुण्डा देहाः इत्यर्थः पूर्वाभ्यासात्=पूर्वो योऽभ्यासोऽर्थात् शिरःकर्त्तनात् प्राक्तनो यो धावनादिसंस्कारः तस्माद्धेतोः द्रवन्ति=इतस्ततः पलायन्ते।

मत्ताः=प्रमादिनो नागाः=गजाश्च पुरुषरहिताः=पुरुषैर्हस्ति-पकैर्योधैश्च रहिता विहीनाः यतस्ततः=यत्र वा तत्र वा नियन्तु-रभावाद् उच्छृङ्खलाः सन्तः भ्रमन्ति=पर्यटन्ति।

"कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम्" इत्यमरः। 'कबन्ध-

द्वितीयः—इदमपरं पश्येतां भवन्तौ। एते—

गृध्रा मधूकमुकुलोन्नतपिङ्गलाक्षा
दैत्येन्द्रकुञ्जरनताङ्कुशतीक्ष्णतुण्डाः।
भान्त्यम्बरे विततलम्बविकीर्णपक्षा
मांसैः प्रवालरचिता इव तालवृन्ताः॥ ११॥

तृतीयः—एषा निरस्तहयनागनरेन्द्रयौधा
व्यक्तीकृता दिनकरोग्रकरैः समन्तात्।

मुदके रुण्डे कबन्धो राहुरक्षसो" रिति हैमः। "हरिणी" वृत्तम् लक्षणमुक्तं प्राक्॥ १०॥

अपरोऽपि योधः सङ्ग्रामदशां वर्णयति—"गृध्रा" इति। "एते—गृध्राः=दाक्षाय्याः पक्षिणो महाचिल्लाः अम्बरे=आकाशे मांसैः=मांसखण्डैः (तुण्डेषु सङ्गृहीतैः) प्रवालरचिताः=प्रवालैर्विद्रुममणिभिः रचिताः जटिताः तालवृन्ताः=तालवृक्ष-निर्मितव्यजनानि इव भान्ति=प्रकाशन्ते, कथम्भूता गृध्राः—मधूकमुकुलोन्नतपिङ्गलाक्षाः=मधूकस्य "महुआ" इति ख्यातस्य पुष्पस्य मुकुलवत् कलिकावत् उन्नतानि उच्चानि तथा पिङ्ग-लानि पीतवर्णानि अक्षीणि नेत्राणि येषां ते तादृशाः, तथा—दैत्येन्द्र०=दैत्येन्द्रो बलिः, तस्य यः कुञ्जरो हस्ती, तस्य नतो निम्नाग्रभागो योऽङ्कुशस्तद्वत् तीक्ष्णाः तुण्डा मुखत्रोटयो येषां ते तथाविधाः, पुनः कीदृशाः-वितत०=विततः विस्तारवन्तो लम्बा दीर्घाः, विकीर्णाः इतस्ततः सञ्चाल्यमानाः पक्षाः छदा येषां ते तादृशाः।

"मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमौ" "दाक्षाय्यगृध्रौ" "अथ विद्रुमः पुंसि प्रवालं पुन्नपुंसकम्" इति सर्वत्र अमरः। "प्रवालोऽस्त्री किसलये वीणादण्डे च विद्रुम" इति (मेदिनी) विश्वः। वसन्ततिलकं वृत्तम्॥ ११॥

नाराचकुन्तशरतोमरखड्गकीर्णा
तारागणं पतितमुद्वहतीव भूमिः ॥ १२ ॥

प्रथमः—ईदृश्यामप्यवस्थायामविमुक्तशोभा विराजन्ते क्षत्रियाः । इह हि—

सत्रो(स्त्वो)द्वर्त्तितनेत्रषट्पदगणा ताम्रोष्ठपत्रोत्करा
भ्रूभेदाञ्चितकेसरा स्वमुकुटव्याविद्धसंवर्त्तिका ।

curved

"एषा" इति—निरस्त०=निरस्ता मृताः पतिता हयनागनरेन्द्रयोधाः अश्वगजराजभटाः यस्यां सा तादृशी, तथा—समन्तात्=सर्वतः (चतसृष्वेव दिक्ष्वित्यर्थः) दिनकरोग्रकरैः=दिनकरस्य सूर्यस्य उग्रैः करैः तीव्रैः मयूखैः व्यक्तीकृता=स्फुटीकृता स्फुटं प्रतीयमानेत्यर्थः, तथा—नाराचकुन्तशरतोमरखड्गैः कीर्णा व्याप्ता एषा=पुरो दृश्यमाना भूमिः पतितम्=आकाशात् प्रच्युतं तारागणम्=नक्षत्रसङ्घम् उद्वहति इव=धारयति इव । नाराचाद्याः पूर्वं व्याख्याताः ।

अत्र प्रकृतानां निहतहयादीनामप्रकृतकविप्रतिभोत्थापितपतिततारागणतादात्म्यसम्भावनरूपा स्वरूपोत्प्रेक्षा, भूमिकर्त्तृकतद्धारणरूपा वा क्रियोत्प्रेक्षा । "भवेत्सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना" (सा० द०) इति लक्षणात् । इव शब्दप्रयोगाच्चेयं वाच्या । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १२ ॥

"ईदृश्याम्" इति—मरणावस्थायामपीत्यर्थः । अविमुक्तशोभाः=अविमुक्ता अपरिहृता शोभा द्युतिर्येषां ते, अविक्षतकान्तय इत्यर्थः । विराजन्ते=दीप्तिभाजो भवन्ति, क्षत्रियाः=राजन्याः क्षत्रियाणां कृते युद्धे मरणमपि उभयलोक-श्लाघाकृदिति भावः ।

"सत्रो(स्त्वो)द्वर्त्तिते" ति । "एषा निष्कम्पा=पृथिवी राज्ञाम्=भूपतीनाम्, अभीतैः=भयशून्यैः मुखैः=आस्यैः स्थलपद्मिनी इव=स्थलकमलिनीव रचिता=निष्पादिता" इत्यन्वयः । स्त्रीलिङ्गानि प्रथमान्तानि पदानि

वीर्यादित्यविबोधिता रणमुखे नाराचनालोन्नता
निष्कम्पा स्थलपद्मिनीव रचिता राज्ञामभीतैर्मुखैः १३॥

द्वितीयः—ईदृशानामपि क्षत्रियाणां मृत्युः प्रभवति। न शक्यं खलु विषमस्थैः पुरुषै राजकुला (दा-धा)नं कर्त्तुम्।

"निष्कम्पा" इत्यस्य विशेषणानि। कथम्भूता निष्कम्पा—सत्रो(त्वो)-द्वर्त्तितनेत्रषट्पदगणा=सत्रे युद्धयज्ञे (सत्त्वेन बलेन) उद्वर्त्तितानि विस्फुलितानि नेत्राणि चक्षूंषि एव षट्पदानां भ्रमराणां गणः समुदायो यत्र सा, पुनः कीदृशी—ताम्रोष्ठपत्रोत्करा=ताम्राः शोणितवर्णा ओष्ठा एव पत्रोत्कराः=दलव्राता यस्यां सा तादृशी, तथा—भ्रूभेदाञ्चित-केसरा=भ्रूभेदा नानाविधा भ्रुवः एव अञ्चिता व्याप्ता (व्यत्र-कीर्णाः) केसराः किञ्जल्का यस्यां सा, तथा—स्वमुकुट०=स्वेषा—मर्थात् राज्ञामेव यानि मुकुटानि किरीटानि तान्येव व्याविद्धाः किञ्चिद्विकसिताः संवर्त्तिकाः नवदलानि यस्यां सा, तथा—वीर्यादित्यविबोधिता=वीर्यं क्षात्रं बलमेव आदित्यः सूर्यः तेन विबोधिता विकाशं नीता, तथा—नाराचनालोन्नता=नाराचा बाणा एव नीलानि कमलदण्डास्तैरुन्नता ऊर्द्ध्वमुखी।

अयमाशयः—कमलिन्यां भ्रमराः, पत्रोत्कराः, केसराः, संवर्त्तिकाः सम्भवन्ति, सा पुनः सूर्येण विकास्यते नालेन चोन्नीयते, तदिदं सर्वं स्थलकमलिन्यास्तादात्म्यं रणभूमावा-रोपितम्। अतः समस्तवस्तुविषयारोपणात्साङ्गमिदं रूपकम-लङ्कारः। लक्षणमुक्तं प्राक्। 'निष्कम्पा" इत्यत्र नेयार्थतादोषः।

(कोष०) "सत्रं यज्ञे सदादानच्छादनारण्यकैतवे" इति मेदिनी। "किञ्जल्कः केसरोऽस्त्रियाम्" संवर्त्तिका नवदलम्" "अथ मुकुटं किरीटं पुन्नपुंसकम्" इति सर्वत्रामरः। "नालं काण्डे मृणाले च नालीशाककलम्बके" इति हैमः। शार्दूल-विक्रीडितं वृत्तम्। "सूर्याश्वैर्मसजस्ततः सगुरवः शार्दूलविक्री-डितम्" इति लक्षणात्॥ १३॥

तृतीयः—किं प्रभवति क्षत्रियाणामिति ।

प्रथमः–कः संशयः ।

द्वितीयः—मा मा भवानेवम् ।

स्पृष्ट्वा खाण्डवधूमरञ्जितगुणं संशप्तकोत्सादनं
स्वर्गाक्रन्दहरं निवातकवचप्राणोपहारं धनुः ।
पार्थेनाऽद्य बलान्महेश्वररणक्षेपावशिष्टैः शरै-
र्दर्पोन्सिक्तवशा नृपा रणमुखे मृत्योः प्रतिग्राहिताः १४॥

"द्वितीय" इति । द्वितीयो भटः किञ्चिद्विस्मयेनाह–"ईदृशाना" मिति । ईदृशानां=महाबलशालिनामित्यर्थः । क्षत्रियाणाम्=राजन्यानाम्, मृत्युः=कालः, प्रभवति=हन्तीत्यर्थः । क्षत्रियाणामिति सम्बन्धविवक्षया षष्ठी । स्वचिन्तितेऽर्थे तर्कनां प्रकाशयति— "नशक्य"मिति । विषमस्थैः=कष्टां दशां प्राप्तैः पुरुषैः=नरैः राजबलादा(धा)नम्=राज्ञां बलस्य आदा(धा)नं समन्ततो विनाशः (साहाय्यं वा) कर्त्तुं न शक्यमित्यन्वितार्थः । "खलु" इति निश्चये ।

अतिकष्टां दशां प्राप्ताः पाण्डवपक्षीयाः कथं महतां बलशालिनां राज्ञां विध्वंसने समर्थाः सञ्जाता इति गूढोऽभिप्रायो द्वितीयस्य । तृतीयोऽपि द्वितीयपक्षमनुमोदते प्रश्नव्याजेन 'किं प्रभवती"ति । अत्र मृत्युरिति कर्त्तृपदमनुषञ्जनीयम् । प्रथमः उक्तमर्थं स्वसम्मत्या दृढीकुर्वन्नाह—"कः संशय" इति । ईदृशां राज्ञामुपर्यपि मृत्युः प्रभवतीति नात्र कोऽपि सन्देह इत्यर्थः ।

द्वितीयः मृत्योः (तृतीयः) प्रभुतायां कञ्चन विशिष्टं कारणं प्रकटीकर्त्तुमाचष्टे "मामा" इति । मृत्योः स्वकीयं किञ्चित्सामर्थ्यं नास्ति किन्तु गाण्डीवधनुष एव कश्चनालौकिकः प्रतापः । तथाच दर्शयति—"स्पृष्ट्वा" इति । अद्य पार्थेन=अर्जुनेन खाण्डवधूमरञ्जितगुणम्=खाण्डवाख्यवनस्य दाहेनोत्पन्नो यो धूमः तेन रञ्जितः धूसरितः गुणः प्रत्यञ्चा यस्य तत् तादृशम्,

तथा—संशप्तकोत्सादनम्=संशप्तकानां त्रैगर्त्तानां उत्सादनं विध्वंसकरम्, तथा—स्वर्गाक्रन्दहरम्=स्वर्गस्य नाकलोकस्य य आक्रन्दो विलपनं तस्य हरं हर्त्तृ, तथा—निवात०=निवातकवचानां षष्ठिसहस्रसङ्ख्यानां यत्तविशेषाणां प्राणा असव एव उपहार उपायनं यस्य तत्, निवातकवचक्षयकरमित्यर्थः । एतादृशविशेषणविशिष्टं धनुः=गाण्डीवाख्यं कार्मुकं स्पृष्ट्वा=आदाय, महेश्वररणक्षेपावशिष्टैः=महेश्वरो महादेवः किरातरूपधृक् तेन सह यो रणः सङ्ग्रामः तस्मिन् क्षेपात् सञ्चालनात् अवशिष्टैः=शेषभावं प्राप्तैः शरैः=सायकैः दर्पोत्सिक्तवशाः=दर्पस्याहङ्कारस्य यदुत्सिक्तमुद्रेको वृद्धिरिति यावत् तद्वशाः तदधीनतां प्राप्ता अत्युद्धता इत्यर्थः एवम्भूता नृपाः=राजानः रणमुखे=समरमध्ये बलात्=बलमाश्रित्य मृत्योः=यमस्य प्रतिग्राहिताः=नीताः यमलोकं प्रतिगमिता हता इत्यर्थः ।

यद्यपि तादृशबलिनां राज्ञामुपरि मृत्योः प्रभावो भवितुं न शक्त आसीत्, तथापि महेश्वरादिविजयिनोऽर्जुनस्य बलेनैव मृत्युलोकं प्राप्ता एते क्षत्रिया इति मृत्योरप्यधिकंबलवानर्जुन इत्यतिशयोक्तिर्व्यज्यते । खाण्डवदाहकथा महाभारते आदिपर्वणि खाण्डवदाहपर्वणि अनेकैरध्यायैर्वर्णिता ।

एवमुक्तस्तु भगवान्धूमकेतुर्हुताशनः
चिन्तयामास वरुणं लोकपालं महेश्वरम् ॥

(२२७) सप्तविंशत्यधिकद्विशततमाऽध्यायसमाप्तौ च यथा—
ततोऽर्जुनो वेगवद्भिर्ज्वलिताग्रैरजिह्मगैः ।
शरैर्विध्वंसयामास गिरेः शृङ्गं सहस्रधा ॥
गिरेर्विशीर्यमाणस्य तस्य रूपं तदा बभौ ।
सार्कचन्द्रग्रहस्येव नभसः परिशीर्यतः ॥
तेनाभिपतता दावं शैलेन महता भृशम् ।
शृङ्गेण निहतास्तत्र प्राणिनः खाण्डवालयाः ॥

इति ।

सर्वे—अये ! शब्दः ।

किं मेघा निनदन्ति वज्रपतनैश्चूर्णीकृताः पर्वताः-
निर्घातैस्तुमुलस्वनप्रतिभयैः किं दार्यते वा मही ।
किं मुञ्चत्यनिलावधूतचपलक्षुब्धोर्मिमालाकुलं
शब्दं मन्दरकन्दरोदरदरीः संहत्य वा सागरः ॥१५॥

भवतु पश्याम स्तावत् ।

(सर्वे परिक्रामन्ति)

संशप्तकवधकथा तु द्रोणपर्वणि (१७) सप्तदशाध्यायादारभ्य (३२) द्वात्रिंशाध्यायान्तं विज्ञेया। तथाचोक्तं प्रसङ्गसमाप्त्यवसरे-

एवमेष महारौद्रः क्षयार्थं सर्वधन्विनाम् ॥
तावकानां परेषाञ्च त्यक्त्वा प्राणानभूद्रणः ।
पदातिरथनागाश्वा गजाश्वरथपत्तिभिः ॥ इत्यादि ॥

"बलात्" इत्यत्र "ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च" (वा०) इत्यनेन कर्मणि पञ्चमी। "उत्सिक्त" मित्यत्र भावे क्तः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्। लक्षणमुक्तं प्राक् ॥ १४ ॥

"अये" इति। अव्ययपदमिदं क्रोधे, विषादे सम्भ्रमे, स्मरणे, सम्बुद्धौ च। प्रकृते सम्भ्रमोऽर्थः । सर्वे सम्भ्रान्ताः श्रुतं शब्दं तर्कयन्ते "किं मेघा" इति—मेघाः=घनाः किं निनदन्ति=गर्जन्ति, किंवा—वज्रपातनैः=अशनिपातैः चूर्णीकृताः=पिष्टपिष्टीकृताः पर्वताः= महीधराः "निनदन्ति" इति पूर्वेणानुषङ्गः । तुमुलस्वनप्रतिभयैः= तुमुलस्वनेन तीव्रेण स्वनेन प्रतिबिम्बितशब्देन प्रतिभयैः भीतिजनकैः निर्घातैः=वाय्वभिहतवायुप्रतापजन्यशब्दविशेषैः किं मही= पृथ्वी दार्यते=उत्पाट्यते, किंवा सागरः=समुद्रः मन्दरकन्दरोदरदरीः= मन्दरस्य मन्दराचलस्य याः कन्दरा गुहाः गृहाकाराणि विवराणि तासामुदरस्य मध्यभागस्य या दरीः संहत्य=सम्भिद्य, अनिला०= अनिलेन वायुना अवधूताः कम्पिताः अतएव चपलाश्चञ्चलाः

प्रथमः—अये! एतत्खलु द्रौपदीकेशघर्षणात्रमर्षितस्य पाण्डवमध्यमस्य भीमसेनस्य भ्रातृशतवधक्रुद्धस्य महाराजदुर्योधनस्य च द्वैपायनहलायुधकृष्णविदुरप्रमुखानां यदुकुलदैवतानां प्रत्यक्षं प्रवृत्तं गदायुद्धम्।

क्षुब्धाः क्षोभं प्राप्ता या ऊर्मयो लहर्यः तासां मालाभिः परम्पराभिराकुलं विह्वलं यथा स्यात्तथा शब्दं=गर्जनां मुञ्चति=त्यजति, अथवा शब्दस्यैवेदं विशेषणम्। एवम्भूतं शब्दं सागरो मुञ्चति।

अत्र सन्देहालङ्कारः—"सन्देहः प्रकृतेऽन्यस्य संशयः प्रतिभोत्थित" इति लक्षणात्। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥ १५॥

"प्रथम" इति। "अये" इति विस्मये विषादे वा। "एतद् गदायुद्ध प्रवृत्तम्" इति सम्बन्धः।

"खल्वि"ति वाक्यालङ्कारे। "द्रौपदी"ति—द्रौपद्याः याज्ञसेन्याः केशानां शिरोवालानां (वेणीनामित्यर्थः) घर्षणेन आकर्षणेन अवमर्षितस्य अत्यन्तं क्रुद्धस्य भीमसेनस्य। 'मध्यमपाण्डवस्ये"ति तस्य युवराजत्वं बोधयति। "भ्रातृशते"ति—भ्रातृशतस्य यो वधः तेन क्रुद्धस्य महाराजदुर्योधनस्य।

यद्यपि-'क्रुद्धावमर्षित" पदयोर्वाच्यार्थे न विशेषः तथाप्यवोपसर्गसामर्थ्याद् 'अवमर्षित" पदेन भीमसेनस्य दुर्योधनापेक्षया क्रोधातिशयो व्यज्यते इत्यस्ति सहृदयैकवेदनीयम्। "द्वैपायने"ति—द्वीपमयनं स्थानं जन्मभूमिर्यस्य स 'द्वीपायनः" स एव 'द्वैपायनः" प्रज्ञादित्वादण् (५।४।३८)। "द्वीपे न्यस्तस्तया बालस्तस्माद् द्वैपायनोऽभवद्" इति पुराणम्॥ हलायुधः=बलभद्रः श्रीकृष्णस्य ज्येष्ठो भ्राता। शिष्टं स्पष्टम्। "कुर्वि"ति-कुरुयदुकुलयोर्दैवतानां देवतावत्पूज्यतमानां मुख्यानामित्यत्र तात्पर्यम्। द्वैपायनो व्यासः।

द्वितीयः-—

भीमस्योरसि तप्तकाञ्चनशिलापीने प्रतिस्फालिते
भिन्ने वासवहस्तिहस्तकठिने दुर्योधनांसस्थले ।
अन्योन्यस्य भुजद्वयान्तरतटेष्वासज्यमानायुधे
यस्मिंश्चण्डगदाभिघातजनितः शब्दः समुत्तिष्ठति १६॥

तृतीयः-एष महाराजः ।

शिष्टो(शीर्षो)त्कम्पनवल्गमानमुकुटः क्रोधाधिकाचानन:
स्थानाक्रामणवामनीकृततनुः प्रत्यग्रहस्तोच्छ्रयः ।

अथ गदायुद्धमेव वर्णयति—'भीमस्ये'त्यादिना । तप्तकाञ्चनशिलापीने=तप्ता अग्निशुद्धा या काञ्चनाशिला सुवर्णप्रस्तरः तद्वत् पीने पीवरे कठोरे भीमस्य उरसि=उरःस्थले प्रतिस्फालिते=प्रत्याहते सति, तथा—वासवहस्तिहस्तकठिने=वासव इन्द्रः, तस्य हस्ती ऐरावतः, तस्य यो हस्तः शुण्डादण्डः तद्वत्कठिने पीने दुर्योधनांसस्थले=दुर्योधनस्य स्कन्धप्रदेशे भिन्ने=भीमगदया आताडिते सति, अन्योन्यस्य=परस्परस्य (भीमसेनदुर्योधनयोरित्यर्थः) भुजद्वयान्तरतटे=भुजयोर्द्वयं भुजद्वयं वाहुयुगलं तस्यान्तरं मध्यभागएव तटस्तस्मिन् आसज्यमानायुधे=आसज्यमानानि आहन्यमानानि आयुधानि यत्र तादृशे यस्मिन्=गदायुद्धे चण्डगदाभिघातजनितः=चण्डस्तीक्ष्णो यो गदाया अभिघात आताडः तेन जनितः उत्पन्नः शब्दः=तडतडाध्वानः समुत्तिष्ठति=सर्वासु दिक्षु प्रसरतीत्यर्थः ।

"स्फल" चाले धातुस्तुदादिरिति कविकल्पद्रुमः । अत्रोपसर्गबलादाहननमर्थः । आहननेन स्वस्थानात्सञ्चालिते इत्यत्र तात्पर्यम् । "समुत्तिष्ठति" इत्यत्र नात्मनेपदम् "उदोऽनूर्ध्वकर्मणि" (१।३।२४) इति वचनात् । "पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाश्मानः शिला दृषत्" इत्यमरः । उक्तमेव वृत्तम् ॥ १६ ॥

तृतीयो गदायुद्धासक्तं दुर्योधनं वर्णयति "शिष्टो(शीर्षो)त्कम्पने"ति—

यस्यैषा रिपुशोणितार्द्रकलिला भात्यग्रहस्ते गदा
कैलासस्य गिरेरि(वोग्रचरिताद्धोता)महेन्द्राश(नि?)निः १७

प्रथमः—एष सम्प्रहाररुधिरसिक्ताङ्गस्तावद् दृश्यतां पाण्डवः ।

निर्भिन्नाग्रललाटवान्तरुधिरो भग्नांसकूटद्वयः
सान्द्रैर्निर्गलितैःप्रहाररुधिरैरार्द्रीकृतोरःस्थलः ।

अस्य श्लोकस्य पाठः प्रायोऽलग्नकः, अतः कथञ्चित्पाठभेदं परिकल्प्य व्याख्यायते । यस्य=महाराजस्य रिपुशोणितार्द्रकलिला=रिपोर्भीमस्य शोणितेन रुधिरेण आर्द्रा क्लिन्ना साचासौ कलिला ।

एषा गदा अग्रहस्ते=हस्तस्याग्रभागे कैलाशस्य गिरेः=कैलाशाख्यस्य पर्वतस्य "अग्रशिखरोद्धूता"=पुरोवर्त्तिशृङ्गात् उद्धूता उत्थिता महेन्द्राशनिः इव=देवराजस्य वज्रमिव भाति=प्रकाशते, स एष महाराजः शीर्षोत्कम्पनवल्गमानमुकुटः=शीर्षस्य शिरसः उत्कम्पनेन ऊर्द्ध्वं धूननेन वल्गमानं (स्वस्थानात् प्रस्खलत् मुकुटं किरीटं यस्यः सः तथा—क्रोधाधिकात्ताननः=क्रोधेन कोपेन अधिकात्तमुत्फुल्लितनेत्रमाननं यस्य सः, तथा—स्थानाक्रमणवामनीकृततनुः=स्थानस्य पश्चावस्थितेः आक्रमणाय (शत्रुं प्रति प्रहारार्थं परिवर्त्तनाय) वामनीकृता खर्वीकृता तनुः शरीरं येन सः, तथा—प्रत्यग्रहस्तोच्छ्रयः=प्रत्यग्रः तात्कालिक एव हस्तस्य पाणेः उच्छ्रयः ऊर्ध्वीकरणं यस्य स तादृशः "अस्ति" इति शेषः । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १७ ॥

"एष" इति । "एष पाण्डवो दृश्यताम्" इति सम्बन्धः पाण्डवः=भीमसेनः; दृश्यताम्=आलोक्यताम् । कर्मणि लोट् । "सम्प्रहारे"ति—सम्प्रहारेण (गदा) शस्त्राघातेन यद् रुधिरं रक्तं तेन सिक्तानि प्लुतानि अङ्गानि यस्य सः तादृशः । रुधिराप्लुतं भीमं वर्णयति—"निर्भिन्ने"ति—निर्भिन्नं स्फुटितमग्रं पुरोभागो

भीमो भाति गदाभिघातरुधिरक्लिन्नावगाढव्रणः
शैलो मेरुरिवैष धातुसलिलासारोपदिग्धोपलः ॥१८॥

द्वितीयः—

भीमां गदां क्षिपति गर्जति वल्गमानः
शीघ्रं भुजं हरति तस्य कृतं भिनत्ति ।

यस्य तादृशं यल्ललाटं मस्तकं तस्माद् वान्तं उद्गीर्णं (प्रस्नुतं) रुधिरं यस्य स तादृशः, तथा—भग्नांसकूटद्वयः=अंसावेव कूट-मद्रेः शृङ्गमित्यंसकूटं, भग्नं त्रुटितमसकूटयोर्द्वय युगलं यस्य सः प्रस्फुटितस्कन्धद्वयशिरोभाग इत्यर्थः, तथा—सान्द्रैः=सद्यस्कैर्घनैः निर्गलितैः=स्रवद्भिः प्रहाररुधिरैः=शस्त्राघातजनितैः रक्तैः आर्द्रीकृतोरःस्थलः=आर्द्रीकृत क्लेदितमुरःस्थलं वक्षःस्थलं यस्य स तथाभूतः, तथा—गदाभिघातरुधिरेण=गदाताडनोत्थेन रक्तेन क्लिन्नाः आर्द्राः अवगाढा गभीरा व्रणाः अरूंषि यस्य स तथाविधः एष भीमः=मध्यमपाण्डवः धातुसलिलासार०=धातूनां गैरिकादीनां सलिलासारैः जलधाराप्रपातैः उपदिग्धा लिप्ता उपलाः पाषाणाः यस्य स तादृशः मेरुः शैलः=मेरुनामा पर्वत इव भाति=राजते ।

"कूटं पूर्द्वारयन्त्रयोः । मायादम्भाद्रिशृङ्गेषु सीराङ्गेऽनृततुच्छयोः । निश्चलेऽयोघने राशौ" इति हेमचन्द्रः । पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाश्मानः शिला दृषत्" इत्यमरः । उपमा । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । लक्षणमुक्तं प्राक् ॥ १८ ॥

"भीमाम्" इति । नरपतिः=दुर्योधनः भीमाम्=भयङ्करीं गदाम्=गदाख्यं शस्त्रं क्षिपति=भीमसेनस्योपरि पातयति, वल्गमानः=उच्छलन् सन् गर्जति=(सिंहवत्) नादं करोतीत्यर्थः । शीघ्रम्=क्षिप्रमेव भुजम्=स्वबाहुं हरति=वञ्चयति भीमसेनकृतादाघातात् दूरीकरोतीत्यर्थः । तस्य=भीमस्य कृतम्=प्रयत्नं भिनत्ति=नाशयति येन

चारीं गतिं प्रचरति प्रहरत्यभीक्ष्णं
संशिक्षितो नरपतिर्बलवांस्तु भीमः ॥ १६ ॥

तृतीयः—एष वृकोदरः ।

शिरसि गुरुनिखातस्रस्तरक्तार्द्रगात्रो
धरणिधरनिकाशः संयुगेष्वप्रमेयः ।
प्रविशति गिरिराजो मेदिनीं वज्रदग्धः
शिथिलविसृतधातुर्हेमकूटो यथाद्रिः ॥ २० ॥

एष गाढप्रहारशिथिलीकृताङ्गं निपतन्तं भीमसेनं दृष्ट्वा—

गदापातने भीमसेनः कृतार्थो न भवेदिति, चारीम्=उच्छलनाख्यां गतिम् प्रचरति=करोति, तथा अभीक्ष्णम्=पुनः पुनः प्रहरति=प्रहारं करोति (प्रकरणाद् भीमोपरि इति लभ्यते) एवं रूपेण—नरपतिः=राजा दुर्योधनः संशिक्षितः=प्राप्तशिक्षः गदायुद्धे बहु-निपुण इत्यर्थः, भीमः तु=परं भीमसेनस्तु बलवान्=दुर्योधनापेक्षया बलेऽधिकोऽस्तीति शेषः ।

उक्तञ्च श्रीकृष्णेन भगवता गदापर्वणि—
"उपदेशोऽनयोस्तुल्यो भीमस्तु बलवत्तर" इति ॥
वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १६ ॥

"एष" इति । "एष वृकोदर" इत्यस्याग्रिमश्लोकस्थेन "प्रविशति" इति क्रियापदेनान्वयः ।

"शिरसि" इति । शिरसि=उत्तमाङ्गे गुरुनिखात०=गुरोर्महतो निखातात् गाढव्रणात् स्रस्तेन प्रवहता रक्तेन शोणितेन आर्द्राणि क्लिन्नानि गात्राणि यस्य सः, तथा—धरणिधरनिकाशः=पर्वततुल्यः, संयुगेषु=युद्धेषु अप्रमेयः=निरुपमः केनाप्यसह्य इत्यर्थः एवम्भूत एष वृकोदरो भीमः, शिथिलविसृतधातुः=शिथिलाः त्रुटितसन्धयो(ऽत एव) विसृताः भिन्नभिन्नाः धातवो गैरिकादयो यस्य स तथाविधः, वज्रदग्धः=वज्रेण अशनिना दग्धः प्लुष्टः

एकाग्राङ्गुलिधारितोन्नतमुखो व्यासः स्थितो विस्मितः।

द्वितीयः—

दैन्यं याति युधिष्ठिरोऽत्र विदुरो वाष्पाकुलाक्षः स्थितः।

तृतीयः—

स्पृष्टं गाण्डिवमर्जुनेन गगनं कृष्णः समुद्वीक्षते,

सर्वे—

शिष्यप्रीतितया हलं भ्रमयते रामो रणप्रेक्षकः ॥२१॥

हेमकूटः=सुवर्णशिखरः सुमेरुः अद्रिः=पर्वतो यथा (सुमेरुपर्वत इव) मेदिनीम्=पृथिवीम् प्रविशति=अतिव्यथाकारणाद् भूमौ पततीत्यर्थः। मालिनीवृत्तम् ॥ २० ॥

"एष" इति अग्रिमेन व्यास इत्यादिना सम्बन्धः।

"गाढे"ति। गाढेन तीव्रेण प्रहारेण दुर्योधनचालितायाः गदाया आघातेन शिथिलीकृतानि त्रुटितसन्धीनि अङ्गानि हस्तपादाद्यवयवा यस्य तम्, निपतन्तम्=भूमौ स्खलन्तम्। भीमसेनं दृष्ट्वा=विलोक्य।

"एकाग्राङ्गुली"ति। एका अग्राङ्गुलिर्धारिता यत्र तदेकाग्राङ्गुलिधारितं, तच्च (तादृशं) उन्नतं मुखं यस्य सः एवमाकारो व्यासः=द्वैपायनो मुनिः स्थितः=स्तब्धास्यो वर्त्तत इत्यर्थः।

अत्र=एवमवसरे युधिष्ठिरः=धर्मपुत्रो राजा दैन्यम्=दीनभावं याति=प्राप्नोति सम्प्रति किं भविष्यतीति कातरताङ्गत इति तिष्ठतीत्यर्थः। विदुरः वाष्पाकुलाक्षः=वाष्पैर्नेत्रवारिभिः आकुले विह्वले अक्षिणी नेत्रे यस्य स तथाभूतः स्थितः।

अर्जुनेन गाण्डिवम्=गाण्डीवनाम स्वीयं धनुः स्पृष्टम्=मनागुन्नमितमित्यर्थः। कृष्णः=कृष्णस्तु भगवान् देवकीनन्दनः गगनम्=आकाशं समुद्वीक्षते=आलोकते।

रणप्रेक्षकः=भीमदुर्योधनयो गंदायुद्धप्रेक्षी रामः=बलभद्रः

प्रथमः—एष महाराजः।

वीर्यालयो विविधरत्नविचित्रमौलि-
युक्तोऽभिमानविनयद्युतिसाहसैश्च।
वाक्यं वदत्युपहसन्नतु भीम ! दीनं
वीरो निहन्ति समरेषु भयं त्यजेति ॥ २२ ॥

द्वितीयः—एष इदानीमपहास्यमानं भीमसेनं दृष्ट्वा स्वमूरुमभिहत्य कामपि सञ्ज्ञां प्रयच्छति जनार्दनः।

तृतीयः—एष सञ्ज्ञया समाश्वासितो मारुतिः।

शिष्यप्रीतितया=शिष्यस्य (शिष्ये) दुर्योधनस्य (दुर्योधने) वा या प्रीतिः स्नेहः तस्या भावस्तत्ता तया, दुर्योधनविषयकस्नेहभावेनेत्यर्थः हलम्=स्वं सीरनामकमस्त्रं भ्रमयते=घूर्णयते। शार्दूलवि० ॥ २१ ॥

'वीर्यालय" इति। वीर्यालयः=महाबली विविध०=विविधैर्नानाप्रकारैः रत्नैर्मणिभिः विचित्रो मौलिर्मुकुट यस्य सः तादृशः, अभिमान०=अभिमानो गर्वः, विनयः सभ्यता, द्युतिः ओजः, साहसं बलम् एतेषां द्वन्द्वः एतैरभिमानादिभिः युक्तः=विशिष्टः उपहसन् सन् (एष महाराजः) इति=वक्ष्यमाणं वाक्यं वदति= वक्तुमर्हं वचः कथयतीत्यर्थः। किं तद् वाक्यं तदाह—हे ! भीम ! वीरः=कातरताशून्यः शूरोजनः समरेषु=युद्धेषु दीनम्=कष्टां दशां प्राप्तं प्रतिभटं नतु=नैव निहन्ति=मारयति व्यथयति (अतो हेतोः) त्वं भयम्=भीतिं त्यज=जहीहि मत्तो गदाप्रक्षेपशङ्कां विहाय, स्वश्वासं प्राप्य च पुनर्युद्धाय सन्नद्धो भवेत्यर्थः। वसन्ततिलकम् ॥ २२ ॥

"सञ्ज्ञये"ति। चेष्टयेत्यर्थः। समाश्वासितः=सन्तोषितः धैर्यमापादित इति यावत्। मारुतिः=भीमसेनः अस्य अग्रिमश्लोक-

संहृत्य भ्रुकुटी ललाटविवरे स्वेदं करेणा क्षिपन्
बाहुभ्यां प्रतिगृह्य भीमवदनश्चित्राङ्गदां स्वां गदाम् ।
पुत्रं दीनमुदीक्ष्य सर्वगतिना लब्ध्वेव दत्तं बलं
गर्जन् सिंहवृषेक्षणः क्षितितलाद् भूयः समुत्तिष्ठति ॥२३॥

प्रथमः——हन्त ! पुनः प्रवृत्तं गदायुद्धम् । अनेन हि—
भूमौ पाणितले निघृष्य तरसा बाहू प्रमृज्याधिकं

स्थेन क्रियापदेन सह सम्बन्धः । "एष मारुतिः भूयः क्षितितलात् समुत्तिष्ठति" इति योजनेत्यर्थः । तथा च व्याख्यायते ।

"संहृत्य" इति । भ्रुकुटी=भ्रकुटी संहृत्य=क्रोधवशात् सङ्कोच्य, ललाटविवरे=मस्तकगर्त्ते (विद्यमानं) स्वेदम्=घर्मवारि करेण=पाणिना आक्षिपन्=उत्सर्जयन् प्रोञ्छन्नित्यर्थः चित्राङ्गदाम्=चित्रं विचित्रं मण्यादिभिर्जटितत्वात् अङ्गदं भूषणविशेषो यस्याः सा तां स्वाम्=स्वीयां गदाम्= बाहुभ्याम्=भुजाभ्यां प्रतिगृह्य=आदाय, दीनम्=दुर्योधनगदाहत्या दैन्यं प्राप्तं श्रान्तमिति यावत् पुत्रम्=सुतम् उद्वीक्ष्य=दृष्ट्वा सर्वगतिना=वायुना दत्तम्=अर्पितं बलम्=सामर्थ्यं लब्ध्वा=आसाद्य इव गर्जन्=नादं कुर्वन् सिंहवृषेक्षणः=सिंहवृषस्य महासिंहस्य ईक्षणे (नेत्रे) इव ईक्षणे यस्य सः एवम्भूतः भीमवदनः=भयङ्करमुखः एष मारुतिः=पवनात्मजो भीमः भूयः=पुनरपि समुत्तिष्ठति=युद्धाय सन्नद्धो भवतीत्यर्थः । वृत्तमुक्तम् । एषु प्रायः "स्वभावोक्ति' रलङ्कारोऽपि ज्ञेयः । "लब्ध्वेव दत्तं बलम्" इत्यत्र तु "निमित्तोत्प्रेक्षा" "भ्रुकुटिर्भ्रुकुटिर्भ्रूकुटिः स्त्रियाम्" इति, "श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागति" रितिचामरः ॥ २३ ॥

"हन्त" इति हर्षे विषादे वा ।

"अनेन" इत्यस्याग्रिमश्लोकस्थेन "पाण्डुतनयेन" इति पदेनान्वयः । "भूमा"विति । पाणितले=पाण्योः करयोः तले तालिके

सन्दष्टोष्ठपुटेन विक्रमबलात् क्रोधाधिकं गर्जता।
त्यक्त्वा धर्मघृणां विहाय समयं कृष्णस्य सञ्ज्ञासमं
गान्धारीतनयस्य पाण्डुतनयेनोर्वोर्विमुक्ता गदा ॥२४॥

सर्वे–हा! धिक्! पतितो महाराजः।

तृतीयः–एष रुधिरपतनद्योतिताङ्गं निपतन्तं कुरुराजं दृष्ट्वा खमुत्पतितो भगवान् द्वैपायनः (य एषः)

हेला संवृतलोचनेन हलिना नेत्रोपरोधः कृतो

भूमौ=पृथिव्यां निघृष्य=नितरां घर्षयित्वा, तरसा=वेगेन अधिकम्=बहु यथा स्यात्तथा बाहू=भुजे प्रमृज्य=मर्दयित्वा, धर्मघृणाम्=धर्मसम्बन्धिनीं घृणां दयां त्यक्त्वा=विहाय (अधार्मिकं दुर्योधनमधर्मेणैव हन्तुं धर्मयुद्धमर्यादां त्यक्त्वेत्यर्थः) अतएव समयम्=धर्मयुद्धसङ्केतं विहाय=परित्यज्य, कृष्णस्य=वासुदेवस्य सञ्ज्ञासमम्=चेष्टयाऽऽदेशसमकालमेव सन्दष्टोष्ठपुटेन=सन्दष्टश्चर्वित ओष्ठपुटो येन तेन यथा विक्रमबलात्=गदाचालनार्थं पदक्रमणसामर्थ्याद् हेतोः क्रोधाधिकम्=क्रोधेन कोपेनाधिकं यथा तथा (बहुक्रोधपूर्वकमित्यर्थः) गर्जता=सिंहनादं कुर्वता अनेन पाण्डुतनयेन=भीमसेनेन गान्धारीतनयस्य=गान्धार्याः पुत्रस्य दुर्योधनस्य ऊर्वोः="सक्थि"पदवाच्ययोः जानूपरिभागयोः, गदा विमुक्ता=प्रक्षिप्ता आहतेति यावत्। वृत्तमुक्तम् ॥ २४ ॥

"हा धिक्" इति महत्कष्टमित्यर्थः। महाराजः=दुर्योधनः।

'रुधिरे'ति—रुधिरस्य शोणितस्य पतनेन स्खलनेन द्योतितं प्रकटितं स्फुटितमिति यावत् अङ्गं सक्थिरूपं यस्य स तं, निपतन्तम्=भूमौ स्खलन्तम्, कुरुराजम्=दुर्योधनम्। खम्=आकाशम्, उत्पतितः=उड्डीनः स्वयोगशक्त्येति शेषार्थः।

"य एष" इति। अस्य पूर्वं 'द्वितीयः" इति पठितव्यं स्यात्। "हेले"ति—हेलया अवज्ञया (छलेन दुर्योधनस्य हननरूपया

दृष्ट्वा क्रोधनिमीलितं हलधरं दुर्योधनापेक्षया।
सम्भ्रान्तैः करपञ्जरान्तरगतो द्वैपायनज्ञापितो
भीमः कृष्णकरावलम्बितगतिर्निर्वाह्यते पाण्डवैः ॥२५

प्रथमः—अयमप्यमर्षोन्मीलित (रभसं ?) लोचनो भीमसेनापक्रमणमुद्वीक्षमाण इत एवाभिवर्त्तते भगवान् हलायुधः। य एषः,

प्रचलललितमौलिः क्रोधताम्रायताक्षो
भ्रमरमुखविदष्टां किञ्चिदुत्कृष्य मालाम्।

हेतुभूतया) हलिना=बलदेवेन नेत्रोपरोधःकृतः=नेत्रद्वन्द्वनिमीलनं विहितम्, क्रोधावस्थानाटनमिदम्। दुर्योधनापेक्षया=स्वशिष्यस्य दुर्योधनस्य पक्षपातानुरोधेन क्रोधनिमीलितम्=क्रोधेन कोपेन निमीलितं सङ्कुचितगात्रं क्रोधव्याप्तमित्यर्थः हलधरम्=बलभद्रं दृष्ट्वा=विलोक्य सम्भ्रान्तैः=सम्भ्रमं प्राप्तैस्त्रस्तैरिति यावत् पाण्डवैः द्वैपायनज्ञापितः=व्यासेन कृतानुशयः, करपञ्जरान्तरगतः=करपञ्जरस्य मध्येकृतः कृष्णकरा०=कृष्णस्य कराभ्यामवलम्बिता दत्ताश्रया गतिरवस्था यस्य सः तादृशः भीमः निर्वाह्यते=ध्रियते क्रुद्धाद् बलभद्रादनिष्टशङ्कया रक्ष्यत इत्यर्थः।

अथवा—कृष्णस्य ककरःपाणिः, तस्यावलम्बितमवलम्बनमेव गतिराश्रयो यस्य स इति व्याख्येयम् "हेला स्त्रियामवज्ञायां विलासे वारयोषिताम्" इति कोषान्तरम्। वृत्तमुक्तम् ॥ २५ ॥

"अयमपी"ति—"अयमपि हलायुधो भगवान् इत एवाभिवर्त्तते" इति। कीदृशः—"अमर्षे"ति अमर्षेण क्रोधेन उन्मीलिते ऊर्ध्वं मीलिते लोचने नेत्रे येन सः, तथा—भीमसेनस्य अपक्रमणं निर्गमनम्, उद्वीक्षमाणः=प्रतिपालयन् कदासौ कृष्णकरपञ्जरान्निर्गच्छेत् अहञ्च तं घातयेयमिति प्रतीक्षां कुर्वाण इत्यर्थः।

"य एष" इति। अस्य अग्रिमश्लोकेन सम्बन्धः। "प्रचल-

असिततनुविलम्बिस्रस्तवस्त्रानुकर्षी
क्षितितलमवतीर्णः पारिवेषीव चन्द्रः ॥ २६ ॥

द्वितीयः—तदागम्यतां वयमपि तावन्महाराजस्य प्रत्यनन्तरीभवामः ।

उभौ—बाढम् । प्रथमः कल्पः ।

(निष्क्रान्ताः) विष्कम्भकः ।

ललितमौलिः" इति । प्रचलश्चञ्चलो ललितः सुन्दरो मौलिः उत्तमाङ्गं मुकुटं वा यस्य सः, तथा—क्रोध०=क्रोधेन ताम्रे रक्ते आयते विस्फारिते अक्षिणी नयने यस्य सः, तथा—भ्रमरमुखविदष्टाम्=भ्रमराणां षट्पदानां मुखै रास्यैर्विदष्टां पीतरसां मालाम्= वैजयन्तीमालां किञ्चित् उत्कृष्य=मनाक् कर्षयित्वा असित०= असितं नीलं तनुविलम्बि शरीरे लम्बमानं स्रस्तं स्खलितं यद् वस्त्रं वासः तस्यानुकर्षी आकुञ्चनकारी, पारिवेषी=परिवेषःपरिधि रेव पारिवेषः सोऽस्यास्तीति पारिवेषी मण्डलसहितः क्षितितलं= पृथिवीतलम् अवतीर्णः=प्राप्तः चन्द्रः=शशी इवेत्युत्प्रेक्षा, "अस्ति" इति शेषः ॥ मालिनी ॥ २६ ॥

प्रत्यनन्तरीभवामः=अव्यवहिता भवामः । महाराजदुर्योधनस्य समीपं गच्छाम इत्यर्थः ।

"विष्कम्भक" इति । अस्य लक्षणन्तु साहित्यदर्पणे यथा—
वृत्तवर्त्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।
सङ्क्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्कस्य योजितः ॥ इति ।

विष्कम्भ एव "विष्कम्भकः" । अयन्तु मध्यमपात्रप्रयुक्तः संस्कृतात्मकत्वात् शुद्धो विष्कम्भकः । अन्यो मध्यमनीचपात्रप्रयुक्तः संस्कृतप्राकृतभाषामयः सङ्कीर्णोऽपि भवतीति ध्येयमिति दिक् ।

(ततः प्रविशति बलदेवः)

बलदेवः—भो भोः पार्थिवा ! न युक्तमिदम् ।

मम रिपुबलकालं लाङ्गलं लङ्घयित्वा
रणगतमतिसन्धिं माञ्च नावेक्ष्य दर्पात् ।
रणशिरसि गदां तां तेन दुर्योधनोर्वोः
कुलविनयसमृद्ध्या पातितः पातयित्वा ॥ २७ ॥

भो दुर्योधन ! मुहूर्त्तं तावदात्मा धार्यताम् ।

सौभोच्छिष्टमुखं महासुरपुरप्राकारकूटाङ्कुशं
कालिन्दीजलदेशिकं रिपुबलप्राणोपहारार्चितम् ।

बलदेवप्रवेशं सूचयति-"तत" इति । 'भो भो'रिति स्पष्टार्थम् ।

"मम" इति—"रिपुबलकालं"=रिपूणां शत्रूणां बलस्य शक्तेः कालं क्षयकरं मम लाङ्गलम्=(मदीयं) हलं लङ्घयित्वा=अविगणय्य, दर्पात्=अहङ्कारात् रणगतम्=रणे स्थितम्, अतिसन्धिम्=अति अधिकः सन्धिर्यस्य सः तम्, कुरुपाण्डवपक्षद्वयेऽपि तटस्थरूपेण वर्त्तमानं, माञ्च न अवेक्ष्य=नैव आलोच्य अर्थान्ममोपेक्षां कृत्वा, तेन=भीमेन रणशिरसि=सङ्ग्राममध्ये ताम्=प्रसिद्धां स्वीयां गदाम्=दुर्योधनोर्वोः=दुर्योधनस्य सक्थ्नोः पातयित्वा=क्षेपयित्वा, कुलविनयसमृद्ध्या=कुलस्य अर्थात्कुरुवंशस्यैव या विनयरूपा समृद्धिरैश्वर्यं तया सहैव पातितः=दुर्योधनो हत इत्यर्थः ।

न केवलमधर्मेण दुर्योधनस्य हननं कृतम्, अपितु स्ववंशस्य विनयसम्पत्तिरपि भीमेन नाशितेति भावः । मालिनीवृत्तम् । लक्षणमुक्तं प्राक् ॥ २७ ॥

"भो" इति । मुहूर्त्तम्=किञ्चित्कालमित्यर्थः । तावत् आत्मा=शरीरं हृदयं वा धार्यताम्=अवलम्बताम् । साहसं मा हार्षीरित्यर्थः ।

"सौभोच्छिष्टमुखम्" इति । "अद्य (अहं) यावत् भीमस्य उरसि=वक्षःस्थले हलं=सीरं, उत्क्षिप्य=उत्पात्य, केदारमार्गकुलम्=केदारमार्गे

हन्तोत्क्षि(प्त)प्य हलं करोमि रुधिरस्वेदार्द्रपाकोत्तरं(रे)
भीमस्योरसि यावदद्यविपुलं केदारमार्गाकुलम् ॥२८॥

(नेपथ्ये)

प्रसीदतु प्रसीदतु भगवान् हलायुधः ।

क्षेत्रवर्त्मनि आकुलं व्यापारव्यग्रं करोमि=विदधामि "भो! दुर्योधन! तावत् त्वया आत्मा धार्यताम्" इति सम्बन्धः। कीदृशं हलम्—सौभोच्छिष्टमुखम्=सौभस्य तुष्टान्महादेवात् शाल्वेन गृहीतस्य अयस्मयस्य यानस्य उच्छिष्टं स्पृष्टं मुखं येन सौभविध्वंसकमित्यर्थः, तथा—महासुरपुरप्राकारकूटाङ्कुशम्=महासुरः शाल्वः तस्य पुरस्य यत् प्राकारकूटं वप्रश्रृङ्खला, तस्य अङ्कुशमङ्कुशवच्छेदकमित्यर्थः, (पुरा रामेण शाल्ववृष्णियुद्धे ससौभः शाल्वो हलेन हत इति भागवतादिपुराणेषु प्रसिद्धा कथा)··· ··· ··· ··· ···
तथा—कालिन्दीजलदेशिकम्=कालिन्द्याः यमुनाया जलस्य शिक्षकमाकर्षम्, (गोकुलमागतो रामो गोपी रमयन् यमुनां चकर्षेति पौराणिकी कथाऽत्रानुसन्धेया) रिपुबलप्राणोपहारोचितम्=रिपूणां शत्रूणां बलं सैन्यं, तस्य प्राणा असव एव उपहारो बलिः, तेनार्चितं पूजित सकलशत्रुसैन्यक्षयकरमित्यर्थः, तथा-विपुलम्=महत्, अथवा क्रियाविशेषणमिदम्—विपुलं विस्तृतं यथा स्यात्तथा करोमि क्षिपामीत्यर्थः। कथम्भूते भीमस्य उरसि—रुधिरस्वेदार्द्र(पङ्को)पाकोत्तरे=रुधिरमेव स्वेदः स एवार्द्रपङ्कः सद्यस्कः कर्दमः तेन उत्तरे तद्व्याप्ते इत्यर्थः × × × "उत्तर"मिति पाठे तु "हलम्" इत्यस्य विशेषण बोध्यम्। अर्थे नास्ति बहु विशेषः। "पाक" पाठापेक्षया "पङ्क" पाठं साधु मन्ये। अग्रे पण्डिताः प्रमाणम्। शार्दूलविक्रीडितम् ॥ २८ ॥

"नेपथ्ये" इति। अस्य लक्षणमुक्तं प्राक्।

"प्रसीदतु" इति। क्रोधं संहरत्वित्यर्थः। भगवान्=ईश्वरः।

बलदेवः—एवङ्गतोऽपि—अनुगच्छति मां तपस्वी दुर्योधनः। एषः,

श्रीमान् संयुगचन्दनेन रुधिरेणार्द्रानुलिप्तच्छवि-
र्भूसंसर्पणरेणुपाटलभुजो बालव्रतं ग्राहितः।
निर्वृत्तेऽमृतमन्थने क्षितिधरान्मुक्तः सुरैः सासुरै-
राकर्षन्निव भोगमर्णवजले श्रान्तोज्झितो वासुकिः॥२६॥

"एवङ्गतोऽपि" इति। एतादृशीमूरुभङ्गरूपामवस्थां प्राप्तोऽपीत्यर्थः। एतेन दुर्योधनस्य महानुत्साहः सूचितः। अनुगच्छति=अनुसरति। मां सत् कर्त्तुमिति शेषः।

"एष" इत्यस्य अग्रिमश्लोकेनान्वयः। "एष दुर्योधनो वासुकिरिव" अस्तीति शेषः। तथाहि—श्रीमान्=शौर्यरूपया श्रियोपेतः, संयुगचन्दनेन=संयुगे(स्य)युद्धे(स्य)चन्दनेन मलयजरसेन रुधिरेण=रक्तेन आर्द्रानुलिप्तच्छविः=आर्द्रा प्रत्यग्राऽनुलिप्ता लेप प्राप्ता छविः कान्तिर्यस्य सः, अथवा—आर्द्रेण प्रत्यग्रेणानुलिप्तेन लेपेन छविः शोभा यस्य स तथाभूतः। सङ्ग्रामे चन्दनस्थानीयेन रुधिरेण लिप्तलिप्ताङ्ग इत्यर्थः। तथा—भूसंसर्पण०=भुवि पृथिव्यां संसर्पणेन रिङ्खणेन यो रेणुर्धूलिः तेन पाटलौ धूसरौ भुजौ यस्य सः, एवम्भूतो बालव्रतम्=बालचेष्टां ग्राहितः=गमित इवेति लुप्तोत्प्रेक्षा (बालवद्भुवि रिङ्खणेन धूलिधूसरितसर्वगात्र इत्यर्थः) एवंविशेषणविशिष्ट एष दुर्योधनः अमृतमन्थने=अमृतस्य सुधाया मन्थने विलोडने निर्वृत्ते=समाप्ते सति अर्थात् मन्दराचलेन क्षीरसमुद्रस्य मन्थनादमृतप्राप्तौ सत्यां साऽसुरैः=असुरैर्दैत्यैः सह वर्त्तमानैः सदैत्यैः सुरैः=देवैः क्षितिधरात्=मन्दराख्यात् पर्वतात् मुक्तः=परित्यक्तः तथा—अर्णवजले=समुद्रपानीये भोगम्=स्वकायम् आकर्षन्=आलिखन्, श्रान्तोज्झितः=श्रान्तः स्थगितश्वासो उज्झितः वासुकिः=तदाख्यो नाग इव "अस्ति" इति शेषः। अत्र पूर्णोपमालङ्कारः।

(ततः प्रविशति भग्नोरुयुगलो दुर्योधनः)

दुर्योधनः—एष भोः !

भीमेन भित्त्वा समयव्यवस्थां
गदानिपातक्षतजर्जरोरुः ।
भूमौ भुजाभ्यां परि (कर्ष१कृष्य)माणं
स्वं देहमर्धोपरतं वहामि ॥ ३० ॥

प्रसीदतु प्रसीदतु भगवान् हलायुधः ।

त्वत्पादयोर्निपतितं पतितस्य भूमा
वेतच्छिरः प्रथममद्य विमुञ्च रोषम् ।

"भोगः=सुखे धने पुंसि (चाहेः) शरीरफणयोर्मतः ।
पालनेऽभ्यवहारे च योषिदादिभृतावपि" इति मेदिनी ।
वृत्तं शार्दूलविक्रीडितम् ॥ २६ ॥

"भग्नोरुयुगल" इति । भग्नं त्रुटितमूरुयुगलं सक्थिद्वयं यस्य सः । "एष भोः" इति । "एष" इत्यस्याग्रे सम्बन्धः "एषोऽहं स्वं देहं वहामि" इति । "भीमेन" इति । भीमेन=भीमसेनेन समयव्यवस्थाम्=समयस्य सङ्केतस्य व्यवस्थां मर्यादां भित्त्वा=त्रोटयित्वा विहायेत्यर्थः गदानिपात०=गदाया निपातेन प्रक्षेपेण यत् क्षतं तेन जर्जरौ चूर्णितौ ऊरू सक्थिनी यस्य स तादृशः एषोऽहं भूमौ=पृथिव्यां भुजाभ्याम्=बाहुभ्यां परिकृष्यमाणम्=आघृष्यमाणं, तथा-अर्धोपरतम्=अर्ध(भागे) मृतं स्वं=स्वीयं देहम्=शरीरं वहामि=धारयामि. देशाद्देशान्तरं प्रति प्रापयामीत्यर्थः । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोरुपजातिः ॥ ३० ॥

"प्रसीदतु" इत्यादि पूर्वं व्याख्यातम् ।

'त्वत्पादयो"रिति । भूमौ=भूतले प्रथमं पतितस्य=पूर्वं भीमगदाघातेनाधःसंयुक्तस्य ममेति शेषः एतत् शिरः=इदमुत्तमाङ्गं त्वत्पादयोः निपतितम्=धृतमित्यर्थः, त्वम् अद्य रोषं=क्रोधं विमुञ्च=जहीहि,

जीवन्तु ते कुरुकुलस्य निवापमेघा
वैरञ्च विग्रहकथा च वयञ्च नष्टाः ॥ ३१ ॥

बलदेवः—भो दुर्योधन! मुहूर्त्तं तावदात्मा धार्यताम्।

दुर्योधनः—किं भवान् करिष्यति।

बलदेवः—श्रूयताम्।

आक्षिप्तलाङ्गलमुखोल्लिखितैः शरीरै-
निर्दारितांसहृदयान्मुसलप्रहारैः।
दास्यामि संयुगहतान् सरथाश्वनागान्
स्वर्गानुयात्रपुरुषांस्तव पाण्डुपुत्रान् ॥ ३२ ॥

त्यजेति यावत्, कुरुकुलस्य=कुरोर्वंशस्य निवापमेघाः=मृतेभ्यो दीयमानं तर्पणजलं "निवाप" इत्युच्यते निवापस्य तर्पणाञ्जलिदानस्य मेघाः मेघसदृशाः ते=पाण्डवाः जीवन्तु=प्राणान् धारयन्तु अन्यथा त्वया हतेषु तेषु पश्चात् कश्चिदपि निवापाञ्जलिदानाय न स्थास्यतीति महती धर्महानिः स्यात् कुरुवंशोच्छेदश्च।

कुत एवमिति चेदाह—"वैरम्" इति यतः सम्प्रति—वैरम्=शत्रुभावः, विग्रहकथा=सङ्ग्रामवार्त्ता वयञ्च नष्टाः=मृताः जीवतामेव शात्रवं भवति मरणोत्तरन्तु वैरमपि म्रियते एव (न करणीयम्" इति भावः। अत्र "नष्टा" इत्यस्य लिङ्गादिव्यत्ययेनान्वयो बोध्यः ३१

"भो दुर्योधन" इत्यादि स्पष्टम्।

"आक्षिप्ते"ति। आक्षिप्तस्य (हन्तुं) सञ्चालितस्य लाङ्गलस्य=हलस्य मुखेन अग्रभागेन उल्लिखितैः कृष्टैर्विद्धैरिति यावत् एवम्भूतैः शरीरैः=देहैः उपलक्षितान्, तथा—मुसलप्रहारैः=अयोग्राघातैः निर्दारितांसहृदयान्=निर्दारित पाटितमंसहृदयं स्कन्धो हृदयञ्च येषां तान्, तथा—सरथाश्वनागान्=रथाश्वनागैः सहितान् संयुगहतान्=संयुगे युद्धे हतान् मृतान् पाण्डुपुत्रान्=पाण्डोस्तनयान् युधिष्ठिरादीन् तव=तुभ्यं दास्यामि=अर्पयिष्यामि पुनः की-

दुर्योधनः—मा मा भवानेवम्।

प्रतिज्ञावसिते भीमे गते भ्रातृशते दिवम्।
मयि चैवं गते राम! विग्रहः किं करिष्यति॥ ३३॥

बलदेवः—प्रत्यक्षं वञ्चितो भवानित्युत्पन्नो मे रोषः।

दुर्योधनः—वञ्चित इति मां भवान् मन्यते।

बलदेवः—कः संशयः।

दुर्योधनः—हन्त भोः! दत्तमूल्या इव मे प्राणाः। कुतः,

दृशान्—स्वर्गानुयात्रपुरुषान्=स्वर्गमनुयात्रा येषां ते स्वर्गानुयात्राः तादृशः पुरुषाः साहाय्यकारिणः सैनिकाद्या येषां तान्।

पाण्डुसुतान् तत्सहायताकारिणोऽन्यान् पुरुषांश्च घातयिष्यामीति निर्गलितार्थः। यद्दुर्योधनेन पृष्टं किं करिष्यति भवान्, तदुत्तरे सपार्ष्णिग्राहं पाण्डुसुतान् हनिष्यामीति बलदेवस्योत्तरम्। "अयोग्रो मुसलोऽस्त्री स्याद्" इत्यमरः। वसन्ततिलकावृत्तम्॥ ३२॥

"प्रतिज्ञे"ति। हे! राम! भीमे=भीमसेने प्रतिज्ञावसिते=पूर्णप्रतिज्ञे भ्रातृशते=भ्रातॄणां दुःशासनप्रभृतीनां शते दिवं=स्वर्गं गते=याते, मयि च=दुर्योधने एवङ्गते=भग्नोरौ सति (सम्प्रति) विग्रहः=सङ्ग्रामः किं करिष्यति=किं फलिष्यतीत्यर्थः। इदानीं सङ्ग्रामकथा वृथैवेति भावः॥ ३३॥

"प्रत्यक्ष" मिति। सर्वेषां समक्ष इत्यर्थः।

वञ्चितः=ऊरौ गदापातनचेष्टया प्रतारितः। इति हेतोः मे=मम रोषः=क्रोध उत्पन्नः=जातः।

दुर्योधनवाक्यं "हन्त" इति। महान् हर्ष इत्यर्थः। एवं सति मे प्राणाः=असवः दत्तमूल्याः इव=दत्तं मूल्यं फलं यैस्ते तादृशाः सफला इवेत्यर्थः।

वञ्चनया हनने भीमस्यैव कातर्यं न ममेति भावः।

आदीप्तानलदारुणाज्जतुगृहाद् बुद्ध्यात्मनिर्वाहिणा
युद्धे वैश्रवणालयेऽचलशिलावेग(प्रतीसालिना)प्रतीसारिणा
भीमेनाद्य हिडम्बराक्षसपतिप्राणप्रतिग्राहिणा
यद्यवं समवैषि मां छलजितं भो राम ! नाहं जितः ॥३४॥

बलदेवः—भीमसेन इदानीं तव युद्धवञ्चनामुत्पाद्य स्थास्यति ।

दुर्योधनः—किञ्चाहं भीमसेनेन वञ्चितः ।

बलदेवः—अथ केन भवानेवंविधः कृतः ।

[राजा] दुर्योधनः—श्रूयताम् ।

"आदीप्तानले"ति । आदीप्तः समन्ततो जाज्वल्यमानो योऽनलो वह्निः तेन दारुणात् भयङ्करात् जतुगृहात्=लाक्षागृहात्, (मयैव पाण्डवानां दाहार्थं निर्मितात्) बुद्ध्या=स्वमत्यैव आत्मनिर्वाहिणा=आत्मरक्षकेण (आत्मना सहैव युधिष्ठिरादीनां त्रात्रेत्यर्थः) वैश्रवणालये=कुबेरालये यक्षलोके अचलशिलावेग०=अचलानां पर्वतानां याः शिलाः, तासां वेगेन जवेन प्रतीसारिणा वर्षुकेण, तथा—हिडम्बराक्षसपति०=हिडम्बाख्यस्य राक्षसपतेः प्राणप्रतिग्राहिणा जीवनदात्रा एताद्दशेनात्यन्तं बलशालिनापि भीमेन यदि अद्य मां छलजितम्=कपटेन परास्तं समवैषि=त्वं जानासि तदा भो राम !=अहं न=नैव जितः=पराजितः ।

महाबली सन्नपि यदि शत्रुं कपटेन जयति तदा का तस्य शूरतेति भावः ॥ ३४ ॥

'भीमसेन" इत्यादिबलदेवोक्तेरयमाशयः । युद्धे त्वां वञ्चयित्वापि किमसौ स्थास्यति=जीविष्यति, नाहमिदं सहे, अतो हनिष्याम्येवैनमिति । अन्यत्सुगमम् ।

दुर्योधनः श्रीकृष्णस्यैव लीलामहात्म्यं वर्णयन्नाह—

येनेन्द्रस्य स पारिजातकतरुर्मानेन तुल्यं हृतो
दिव्यं वर्षसहस्रमर्णवजले सुप्तश्च यो लीलया।
तीव्रां भीमगदां प्रविश्य सहसा निर्व्याजयुद्धप्रिय-
स्तेनाहं जगतः प्रियेण हरिणा मृत्योः प्रतिग्राहितः॥३५

(नेपथ्ये)

[क] उस्सरह अय्या! उस्सरह।

बलदेवः-(विलोक्य) अये! अयमत्रभवान् धृतराष्ट्रो गान्धार्या दुर्जयेनादेशितमार्गोऽन्तःपुरानुबन्धः शोकाभिभूतहृदय इत एवाभिवर्त्तते। य एषः,

(क) उत्सरतार्याः! उत्सरत।

"येनेन्द्रस्ये"ति। येन=भगवता सः=प्रसिद्धः इन्द्रस्य=सुरपतेः पारिजातकतरुः=कल्पवृक्षः मानेन=इन्द्रत्वाभिमानेन तुल्यम्=सहैव यथा तथा हृतः=बलादाच्छिन्नः यश्च दिव्यं वर्षसहस्रम्=देवानां वर्षसहस्रपरिमितकालपर्यन्तं कल्पपर्यन्तमित्यर्थः, अर्णवजले=समुद्रजले (क्षीराब्धौ) लीलया=स्वक्रीडयैव सुप्तः=योगनिद्रां भजमान आसीत्, यश्च-भीमस्य=भीमसेनस्य तीव्राम्=तीक्ष्णां गदाम् प्रविश्य=व्याप्य निर्व्याजयुद्धप्रियः=छद्मसङ्ग्रामप्रीतिमान् "अस्ति" इति शेषः, तेन=वेदलोकप्रसिद्धेन जगतःप्रियेण=जगद्धितकरेण लोकानां कल्याणार्थमेव धृतावतारेण हरिणा=पापपुञ्जविध्वंसकेन श्रीकृष्णेन भगवता (एव) अहं मृत्योः प्रतिग्राहितः=मृत्युहस्ते दत्तः, अन्यथा भीमस्य कुतः सामर्थ्यमासीदिति दुर्योधनस्योत्साहो व्यज्यते। शार्दूल० ॥ ३५ ॥

उत्सरत=आगच्छतेत्यर्थः।

अत्रभवान्=पूज्य इत्यर्थः। आदेशितमार्गः=प्रदर्शितवर्त्मा, अन्तःपुरानुबन्धः=अन्तःपुरसहितः। शोकाभिभूतहृदयः=शोकेन पुत्र-

वीर्याकरः सुतशतप्रविभक्तचक्षु-
दर्पोद्य(द्ध)तः कनकयूपविलम्बबाहुः ।
सृष्टो ध्रुवं त्रिदिवरक्षणजातशङ्कै-
र्देवै ररातितिमिराञ्जलिताडिताक्षः ॥ ३६ ॥

(ततः प्रविशति धृतराष्ट्रो गान्धारी देव्यौ दुर्जयश्च)

धृतराष्ट्रः—पुत्र क्वासि ।

गान्धारी—(क) पुत्तअ ! कहिंसि ।

देव्यौ—(ख) महाराअ ! कहिं सि ।

धृतराष्ट्रः—भोः ! कष्टम् ।

वञ्चनानिहितं श्रुत्वा सुतमद्याहवे मम ।

(क) पुत्रक ! क्वासि ।

(ख) महाराज ! कुत्रासि ।

दाहेन अभिभूतं व्याकुलं हृदयं यस्य सः । "य एष" इति । अस्य अग्रिमश्लोकेनान्वयः ।

"वीर्याकर" इति । वीर्यस्य बलस्य आकरः खनिः महासत्त्व इत्यर्थः, सुतशत०=सुतानां शतं सुतशतं तत्र प्रविभक्तं लग्नं चक्षुर्दृष्टिर्यस्य सः शतसङ्ख्याकपुत्रशोकातुर इति फलितार्थः, दर्पोद्य(द्ध)तः=दर्पेऽहङ्कारे उद्यतः साहङ्कारः, अथवा—दर्पेण मृतपुत्रानृण्यार्थं दर्पेण उद्धतः सङ्ग्रामसन्नद्ध (इव) तथा—कनकयूप०=कनकयूपवत् सुवर्णस्तम्भवत् विलम्बौ दीर्घौ बाहू यस्य सः, त्रिदिवरक्षण०=त्रिदिवस्य स्वर्गस्य रक्षणाय जाता उत्पन्ना शङ्का येषां तैः देवैः=इन्द्रादिभिः सुरैः अरातितिमिरा०=अरातयः एव तिमिराञ्जलिः तेन ताडिते=हते अक्षिणी नेत्रे यस्य स तादृशः सृष्टः=रचितः कृत इति ध्रुवं नामोत्प्रेक्षे । वसन्तति० ३६॥

"वञ्चने"ति—अद्य आहवे=युद्धे वञ्चनया छलेन निहतं मारितं

मुखमन्तर्गतास्राक्षमन्धमन्धतरं कृतम् ॥ ३७ ॥

गान्धारि ! किं धरसे।

गान्धारी-[ग] जीवाविद ह्मि मन्दभाआ।

देव्यौ—[घ] महाराअ ! महाराअ !

राजा—भोः। कष्टम्। यन्ममापि स्त्रियो रुदन्ति।

पूर्वं न जानामि गदाभिघात-

रुजामिदानीं तु समर्थयामि।

यन्मे प्रकाशीकृतमूर्धजानि

रणं प्रविष्टान्यवरोधनानि ॥ ३८ ॥

धृतराष्ट्रः–गान्धारि ! किं दृश्यते दुर्योधननामधेयः कुलमानी।

गान्धारी–[क] महाराअ ! ण दिस्सदि।

(ग) जीवितास्मि मन्दभागा।

(घ) महाराज ! महाराज !

(क) महाराज ! न दृश्यते।

मम सुतं=पुत्रं श्रुत्वा=आकर्ण्य अन्धं मुखम्=अन्धं नेत्रहीनमपि मदीयमाननम्, अन्तर्गतास्रम्=अन्तर्गते अन्तर्लीने अस्रसहिते अक्षिणी यस्य तत्तादृशं सत् अन्धतरं कृतम्=अत्यन्तमन्धं सम्पादितं, पुत्रशोकस्यासह्यत्वादिति भावः ॥ ३७ ॥ स्पष्टमन्यत्।

"पूर्वम्" इति अहं पूर्वम्=रणभूमौ बन्धूनामागमनात् प्राक् गदाभिघातरुजाम्=गदाभिघा(तेन)स्य गदाताड(नेन)नस्य रुजां पीडां न जानामि=नैवाज्ञासिषमित्यर्थः, इदानीम्=अधुना तु=निश्चयेन समर्थयामि=तां पीडामनुभवामि, यत्=यस्माद्धेतोः प्रकाशीकृतमूर्धजानि=प्रकाशीकृतानि निर्वेणीकृतानि मूर्धजानि शिरोवालाः यैस्तानि मे=मम अवरोधनानि=अन्तःपुराणि (अन्तःपुरस्त्रियः) रणं प्रविष्टानि=सङ्ग्रामभूमिमागतानि।

धृतराष्ट्रः—कथं न दृश्यते । अद्यास्मि, योऽहमन्येष्टव्ये काले पुत्रं न पश्यामि । कृतान्तहतक !

रिपुसमरविमर्दं मानवीर्यप्रदीप्तं
सुतशतमतिधीरं वीरमुत्पाद्य मा(नं)नी ।
धरणितलविकीर्णं किं स योग्यो न भोक्तुं
सकृदपि धृतराष्ट्रः पुत्रदत्तं निवापम् ॥ ३९ ॥

गान्धारी—(ख) जाद ! सुयोधण देहि मे पडिवअणं । पुत्तसदविणासदुःक्खिदं महाराअं च मन्दभाअं ।

(ख) जात ! सुयोधन ! देहि मे प्रतिवचनम् । पुत्रशतविनाशदुःखितं महाराजञ्च मन्दभागम् । अत्र—"सम्भावेहि" इति शेषः । "सम्भावय" इत्यर्थः ।

यानि ममावरोधनानि सूर्योऽपि द्रष्टुं नाशकत्, तानीदानीं रणे रुदन्तीति महान्मे शोक इति भावः । अत्र करुणो रसो-वीरस्य पोषकृत् । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोरुपजातिः ॥ ३८ ॥ स्पष्टमन्यत् ॥

"कृतान्ते' ति । (हे) कृतान्तहतक !=नीचमृत्यो ! । अस्याग्रेऽभिसम्बन्धः । "रिपुसमरे"ति—रिपुसमरविमर्दं=रिपूणां शत्रूणां समरस्य सङ्ग्रामस्य विमर्दं विध्वंसकं सङ्ग्रामेषु शत्रूणां जेतृ इत्यर्थः, तथा—मानवीर्यप्रदीप्तम्=मानश्चित्तसमुन्नतिः, वीर्यं शारीरं बलं ताभ्यां प्रदीप्तं जाज्वल्यमानं बहुमानि बहुबलि चेत्यर्थः, तथा—अतिधीरम्=सत्त्वशालि, तथा—वीरम्=युद्धे निर्भयं सुतशतं=पुत्रशतम्, उत्पाद्य=जनयित्वा सः मानी=अजेयो धृतराष्ट्रः=(अर्थात् अहमेव) धरणितलविकीर्णम्=धरणितले पृथिवीतले विकीर्णं त्यक्तम्, पुत्रदत्तम्=शतसङ्ख्यैः पुत्रैर्दत्तं निवापम्=तर्पणवारि श्राद्धीयान्नादिकञ्च सकृदपि=एकवारमपि भोक्तुम्=पातुं न योग्यः=नैवार्हः किम् ?

बलदेवः-अये ! इयमत्रभवती गान्धारी ।

या पुत्रपौत्रवदनेष्वकुतूहलाक्षी
दुर्योधनास्तमितशोकनिपीतधैर्या ।
अस्रैरजस्रमधुना पतिधर्मचिह्न-
मार्द्रीकृतं नयनबन्धमिदं दधाति ॥ ४० ॥

धृतराष्ट्रः-पुत्र ! दुर्योधन ! अष्टादशाक्षौहिणीमहाराज ! क्वासि !

राजा—अद्यास्मि महाराजः ।

धृतराष्ट्रः—पुत्रशतज्येष्ठ ! देहि मे दर्शनम् ।

एतादृशोऽहं दुर्भाग्यो यस्य कृतान्तहतकेन एकोऽपि पुत्रो नावशेषितो यो धृतराष्ट्रस्यौर्ध्वदैहिकीं क्रियां कुर्यादिति भावः । ‘पितृदानं निवापः स्याद्’’ इत्यमरः । मालिनीवृत्तम् ॥ ३९ ॥

अत्रभवती=पूज्या । "या" इति । धृतराष्ट्रपत्नी सुयोधनमाता पुत्रपौत्रवदनेषु=पुत्रपौत्राणां वदनेषु मुखेषु अकुतूहलाक्षी=न कुतूहलं दर्शनार्हमाश्चर्यं ययोस्ते “अकुतूहले” ते च ते अक्षिणी नयने यस्याः सा पतिधर्मपरायणा गान्धारी पत्यावन्धे सति स्वनेत्रयोः पिधानमकरोदिति पौराणिकी कथा ।

दुर्योधना०=दुर्योधनस्यास्तमितेन अस्तमयेन पराजयेन (आसन्न मृत्युना वा) यः शोको मन्युः, तेन निपीतं विनष्टं धैर्यं धीरता यस्याः सा तादृशी, गान्धारी अधुना=इदानीम् अजस्रम्=निरन्तरम्, पतिधर्मचिह्नम्=पतिधर्मस्य पातिव्रत्यस्य चिह्नं लक्षणम् अस्रैः=नेत्रवारिभिः आर्द्रीकृतम्=क्लेदितम् इदं नयनबन्धनम्=नयनयोर्नेत्रयोः पट्टिकां दधाति=धारयति, “अये (सा) इयमत्रभवती गान्धारी” इत्यन्वयः । “मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम्” इत्यमरः ॥ ४० ॥

अष्टादशाक्षौहिणीति—अष्टादशाक्षौहिणीनां स्वामिन् ! इत्यर्थः । “अक्षौहिणी” इति पदम् ‘अक्षादूहिन्यामुपसङ्ख्यानम्’’ (६ ।

दुर्योधनः-(अन्य)न्ददामि खलु वृत्तान्तम्। अनेन वृत्तान्तेन व्रीलितोऽस्मि।

धृतराष्ट्रः—एहि पुत्र! अभिवादयस्व माम्।

राजा—अयमयमागच्छामि (उत्थानं रूपयित्वा पतति) हा धिक्! अयं मे द्वितीयः प्रहारः। कष्टं भोः!

हृतं मे भीमसेनेन गदापातकचग्रहे।
सममूरुद्वयेनाद्य गुरोः पादाभिवन्दनम्॥ ४१॥

१। ८६) इति वार्तिकेन अक्षशब्दादूहिनीशब्दे परे पूर्वपरयोरचोर्वृद्ध्येकदेशे सिद्धम्। अक्षौहिणी=सेनाविशेषः। तथा चोक्तम्—

अक्षौहिण्यामित्याधिकैः सप्तत्याह्यष्टभिः शतैः।
सङ्ख्यायुक्ता सहस्राणि गजानामेकविंशतिः॥
एवमेव रथानान्तु सङ्ख्यानं कीर्त्तितं बुधैः।
पञ्चषष्टिः सहस्राणि षट्शतानि दशैव तु॥
सङ्ख्यातास्तुरगास्तज्ज्ञैर्विना रथतुरङ्गमैः।
नृणां शतसहस्रन्तु सहस्राणि नवैव तु॥
शतानि त्रीणि चान्यानि पञ्चाशच्च पदातयः॥ इति।

व्रीडितोस्मि=लज्जितोऽस्मि। स्पष्टमन्यत्। दुर्योधनस्यायमाशयो भाति यद्—"महाराज" इति पित्रोः सम्बोधितोऽस्मि पराजितैश्वर्यश्चाहमनेन लज्जितो भवामीति।

"हृतम्" इति—अद्य भीमसेनेन गदापातकचग्रहे=गदाघातपूर्वकशिरो(वाल)ग्रहे सति मे=मम ऊरुद्वयेन सममेव गुरोः=पित्रोः पदाभिवन्दनम्=पादयोश्चरणयोरभिवन्दनं नमस्करणं हृतम्=दूरीकृतम्। यथा भीमेन मे ऊरू भग्नौ तथैव गुरुपादाभिवन्दनमपि नाशितं मदीयशक्तिनाशादिति भावः॥ ४१॥

गान्धारी—[क] एत्थ जादा !

देव्यौ-[ख] अय्ये ! इमा ह्म।

गान्धारी-[ग] अण्णेसह भत्तारम्।

देव्यौ-(घ] गच्छामि मन्दभाआ।

धृतराष्ट्रः-क एष भोः ! मम वस्त्रान्तमाकर्षन् मार्गमादेशयति।

दुर्जयः-[ङ] ताद ! अहं दुज्जयो।

धृतराष्ट्रः-पौत्र ! दुर्जय ! पितरमन्विच्छ।

दुर्जयः-(च) परिस्सन्तो खु अहं।

धृतराष्ट्रः-गच्छ, पितुरङ्के विश्रमयिष्यसि।

दुर्जयः-(छ) ताद ! अहं गच्छामि। (उपसृत्य) ताद ! कहिं सि।

राजा-अये अयमप्यागतः। सर्वावस्थायां हृदयसन्निहितः पुत्रस्नेहो मां दहति। कुतः,

दुःखानामनभिज्ञेयो ममाङ्कशयनोचितः।

(क) अत्र जाते !

(ख) आर्ये ! इमे स्वः।

(ग) अन्वेपेथां भर्त्तारम्।

(घ) गच्छामि मन्दभागा।

(ङ) तात ! अहं दुर्जयः।

(च) परिश्रान्तः खल्वहम्।

(छ) तात ! अहं गच्छामि। तात ! कुत्रासि।

"अन्वेपेथाम्"=गवेपयेथामित्यर्थः। "अन्वेषयेथाम्" इति पाठः समीचीनो भाति। स्पष्टमन्यत्।

"दुःखानाम्" इति। दुःखानाम्=कष्टानाम्, अनभिज्ञेयः=

निर्जितं दुर्जयो दृष्ट्वा किन्नु मामभिधास्यति ॥ ४२ ॥

दुर्जयः—(क) अअं महाराओ भूमीए उवविट्ठो ।

राजा—पुत्र ! किमर्थमागतः ।

दुर्जयः—(ख) तुवं चिरायसि त्ति ।

राजा—अहो अस्यामवस्थायां पुत्रस्नेहो हृदयं दहति ।

दुर्जयः—(ग) अहं पि खु दे अङ्के उवविसामि (अङ्कमारोहति) ।

राजा—(निवार्य) दुर्जय ! दुर्जय ! भोः ! कष्टम् ।

हृदयप्रीतिजननो यो मे नेत्रोत्सवः स्वयम् ।
सोऽयं कालविपर्यासाच्चन्द्रो वह्नित्वमागतः ॥ ४३ ॥

(क अयं महाराजो भूम्यामुपविष्टः ।
(ख) त्वं चिरायसीति ।
(ग) अहमपि खलु ते अङ्के उपविशामि ।

अज्ञाता, मम अङ्कशयनोचितः=अङ्के क्रोडे शयनमवस्थानं तस्योचितो योग्यः बालत्वात्, एवम्भूतो दुर्जयः=एतन्नामा मम पुत्रः मां निर्जितम्=भीमहतं दृष्ट्वा=विलोक्य किं नु अभिधास्यति=किं कथयिष्यति । बाल्याद्धेतोरेतादृशं मामालोक्य चकितस्त्रस्तश्च भविष्यतीति तर्कये इति भावः ॥ प्रकृते "अनभिज्ञेय" इति पदं चिन्त्यं भाति ॥ ४२ ॥

पुत्रस्नेहः=सुतप्रीतिः । दहति=ज्वलयाति ।

"हृदये"ति—यः मे हृदयप्रीतिजननः=यो मम पुत्रः हृदयेऽन्तःकरणे प्रीतेः स्नेहस्य जननः उत्पादकः (यश्च) स्वयम्=स्वयमेव परापेक्षां विनैव (मम) नेत्रोत्सवः=दृष्टेः प्रमोदकारी तृप्तिप्रद इत्यर्थः, सोऽयं=सुतः चन्द्रः=शशितुल्यः कालविपर्यासात्=कालविपर्ययात् प्रतिकूलात् कालादित्यर्थः वह्नित्वम्=वह्निभावम्

दुर्जयः—(घ) अङ्के उववेसं किणिमित्तं तुवं वोरसि।

राजा—

त्यक्त्वा परिचितं पुत्र ! यत्र तत्र त्वयास्यताम्।
अद्य प्रभृति नास्तीदं पूर्वभुक्तं तवासनम्॥ ४४॥

दुर्जयः—(क) कहिं णु खु महाराओ गमिस्सदि।

राजा—भ्रातृशतमनुगच्छामि।

दुर्जयः—[ख] मं पि तहिं णेहि।

राजा—गच्छ पुत्र ! वृकोदरं ब्रूहि।

दुर्जयः—[ग] एहि महाराअ ! अण्णेसीअसि।

राजा—पुत्र ! केन।

दुर्जयः—[घ] अय्याए, अय्येण, सव्वेण अन्तउरेणअ।

(घ) अङ्के उपवेशं किंनिमित्तं त्वं वारयसि।
(क) कुत्र नु खलु महाराजो गमिष्यति।
(ख) मामपि तत्र नय।
(ग) एहि महाराज ! अन्विष्यसे।
(घ) आर्ययाऽऽर्येण सर्वेणान्तःपुरेण च।

आगतः=प्राप्तः वह्निवद्दाहकारी जात इत्यर्थः। हृदयाह्लादकत्व-नेत्राप्यायनकरत्वादिकं चन्द्रसादृश्यं पुत्रे ज्ञेयम्॥ ४३॥

अन्यत् स्पष्टम्।

"त्यक्त्वे"ति—हे पुत्र ! परिचितम्=पूर्वाभ्यस्तम् (अङ्कं) त्यक्त्वा=विहाय त्वया यत्र तत्र=यस्मिन् कस्मिंश्चिदपि स्थाने आस्यताम्=उपविश्यताम्, अद्य प्रभृति=अद्यदारभ्य इदं पूर्वभुक्तम्=प्राक् सेवितम् आसनम्=अङ्करूपं स्थानं तव=कृते नास्ति=नैव योग्यं वर्त्तत इत्यर्थः॥ ४४॥

राजा—गच्छ पुत्र ! नाहमागन्तुं समर्थः ।

दुर्जयः—[ङ] अहं तुवं णइस्सम् ।

राजा—बालस्त्वमसि पुत्र !

दुर्जयः—[परिक्रम्य] [च] अय्या अअं महाराओ ।

देव्यौ—[क] हा ! हा ! महाराओ ।

धृतराष्ट्रः—क्वासौ महाराजः ।

गान्धारी - [ख] कहिं मे पुत्तओ ।

दुर्जयः—[ग] अअं महाराओ भूमीए उवविट्ठो ।

धृतराष्ट्रः—हन्त ! भोः ! किमयं महाराजः ।

यः काञ्चनस्तम्भसमप्रमाणो
लोके किलैको वसुधाधिपेन्द्रः ।
कृतः स मे भूमिगतस्तपस्वी
द्वारेन्द्रकीलार्धसमप्रमाणः ॥ ४५ ॥

(ङ) अहं त्वां नेष्यामि ।

(च) आर्याः ! अयं महाराजः ।

(क) हा ! हा ! महाराजः ।

(ख) कुत्र मे पुत्रकः ।

(ग) अयं महाराजो भूम्यामुपविष्टः ।

"यः" इति—यो लोके काञ्चनस्तम्भसमप्रमाणः=काञ्चनस्तम्भः सुवर्णस्थूणा तत्समं प्रमाणं यस्य सः सुवर्णस्तम्भसदृशः किलेति निश्चये एकः=अद्वितीयः वसुधाधिपेन्द्रः=वसुधाधिपाः राजानस्तेषामिन्द्रोऽधिपतिः चक्रवर्तीत्यर्थः आसीदितिशेषः । सः मे=मम पुत्रः तपस्वी=वराकः भूमिगतः=भीमगदया भग्नोरुत्वात् पृथिव्यां पतितः द्वारेन्द्रकीलार्धप्रमाणः=द्वारे (पिधानार्थं) यद्

गान्धारी—(घ) जाद ! सुयोधण ! परिस्सन्तोऽसि।

राजा—भवत्याः खल्वहं पुत्रः।

धृतराष्ट्रः—केयं भोः !

गान्धारी—(ङ) महाराअ ! अहमभीदपुत्तप्पआइणी।

राजा—अद्योत्पन्नमिवात्मानमवगच्छामि। भोस्तात ! किमिदानीं वैक्लव्येन।

धृतराष्ट्रः—पुत्र ! कथं विक्लवो भविष्यामि।

यस्य वीर्यबलोत्सिक्तं संयुगाध्वरदीक्षितम्।
पूर्वं भ्रातृशतं नष्टं त्वय्येकस्मिन् हतं हतम्॥ ४६॥
(पतति)

राजा—हा धिक् ! पतितोऽत्रभवान्। तात ! समाश्वासयाऽत्रभवतीम्।

धृतराष्ट्रः—पुत्र ! किमिति समाश्वासयामि।

(घ) जात ! सुयोधन ! परिश्रान्तोऽसि।

(ङ) महाराज ! अहमभीतपुत्रप्रदायिनी।

इन्द्रकीलम्=अर्गलाविशेषः ("होडा" इति भाषा) तस्य यदर्धमर्धभागस्तत्समं प्रमाणं यस्य सः, भग्नोरुत्वाद् भुग्नगात्र इत्यर्थः, कृतः भीमेनेतिशेषः।

अभीतपुत्रप्रदायिनी=शूरपुत्रोत्पादिनीत्यर्थः।

उत्पन्नमिवेति—छलद्वारा भीमेन भग्नोरोर्ममाद्यापि निर्भीकत्वं शौर्यञ्चापि भावः। वैक्लव्येन=शोकेनेत्यर्थः। धृतराष्ट्रः शोकार्त्तः सन्नाह—"कथम्" इति। "यस्ये"ति—

यस्य तव वीर्यबलोत्सिक्तम्=वीर्यं हृदयसत्त्वमोजः, बलं शरीर-

राजा—अपराङ्मुखो युधि हत इति । भो स्तात! शोक-निग्रहेण क्रियतां ममानुग्रहः ।

त्वत्पादमात्रप्रणताग्रमौलि-
ज्वलन्तमप्यग्निमचिन्तयित्वा ।
येनैव मानेन समं प्रसूत-
स्तेनैव मानेन दिवं प्रयामि ॥ ४७ ॥

सामर्थ्यं वीर्यबलाभ्यामुत्सिक्तमुद्धतम्, संयुगाध्वरदीक्षितम्=संयुगाध्वरे सङ्ग्रामयज्ञे दीक्षितं प्राप्तदीक्षं प्रविष्टमिति यावत् भ्रातृशतं पूर्वं नष्टम्=मृतम् (सम्प्रति) त्वयि=एकस्मिन् हते=हिंसिते सति हतम्=सर्वमेव नष्टमित्यर्थः । यदि त्वमजीविष्यः तदान्येषु तव भ्रातृषु हतेष्वपि मम किञ्चिदपि नष्टं नाभविष्यदिति धृतराष्ट्राशयो भाति ॥ ४६ ॥ स्पष्टमन्यत् ।

दुर्योधनः शोकसन्तप्तं पितरमाह—"अपराङ्मुख" इति । शूराश्चेद्रणे म्रियेरन्, न ते शोकपात्रं भवन्तीति भावः । शोक-निग्रहणे=इष्टवस्तुनो विनाशाद् विह्वलीभावश्चित्तस्य शोकः, तस्य निग्रहो वशीकरणं परित्याग इत्यर्थः तेन, अनुग्रहः=अनुकम्पा ।

"त्वत्पादे"ति—त्वत्पादमात्रे=भवदीयचरणमात्रे (नान्यस्मि-न्कस्मिंश्चिदपीति भावः) प्रणता प्रह्वीभूतोऽग्रमौलिरुत्तमाङ्गं यस्य सोऽहं ज्वलन्तम्=इन्धमानपि अग्निम्=वह्निम् अचिन्तयित्वा=अनालोच्य, येनैव मानेन=अभिमानेन समं=सह प्रसूतः=उत्पन्नः तेनैव मानेन सह दिवं=स्वर्गं प्रयामि=अकातराणां रणे हतानां स्वर्गप्राप्तिर्भवतीति शास्त्रम् । अतोऽभग्नमानस्य शूरस्य मम कृतेऽत्रभवता शोको न कर्त्तव्य इत्याशयो वीरदुर्योधनस्य । उपजातिः ॥ ४७ ॥

धृतराष्ट्रः—

वृद्धस्य मे जीवितनिस्पृहस्य
निसर्गसम्मीलितलोचनस्य ।
धृतिं निगृह्यात्मनि सम्प्रवृत्त-
स्तीव्रः समाक्रामति पुत्रशोकः ॥ ४८ ॥

बलदेवः—भोः ! कष्टम् ।

दुर्योधननिराशस्य नित्यास्तमितचक्षुषः ।
न शक्नोम्यत्रभवतः कर्तुमात्मनिवेदनम् ॥ ४६ ॥

राजा—विज्ञापयाम्यत्रभवतीम् ।

गान्धारी—(क) भणाहि जाद ! ।

(क) भण जात ! ।

"वृद्धस्ये"ति—वृद्धस्य=जराजीर्णस्य, जीवितनिस्पृहस्य=जीविते इच्छारहितस्य मुमूर्षोरित्यर्थः तथा—निसर्गसम्मीलितलोचनस्य= निसर्गेण जन्मनैव सम्मीलिते लोचने नेत्रे यस्य जन्मान्धस्य एवम्भूतस्य मे=मम धृतिम्=धैर्यं निगृह्य=गृहीत्वा विनाश्येत्यर्थः । तीव्रः=तीक्ष्णः पुत्रशोकः=शतपुत्रमरणजनिताश्चित्तस्य विह्वलीभावरूपः शोकः आत्मनि=हृदये समाक्रामति=बलादेव प्रविशतीत्यर्थः । शोकस्य निग्रहणेऽसमर्थोऽस्मीति भावः ॥ ४८ ॥

"दुर्योधने"ति—दुर्योधननिराशस्य=दुर्योधने निराशस्य अवलम्बशून्यस्य, तथा—नित्यास्तमितचक्षुषः=नित्यं सदैव अस्तमिते दर्शनशक्तिशून्ये चक्षुषी यस्य सः तस्य जन्मान्धस्य अत्रभवतः= पूज्यस्य आत्मनिवेदनम्=स्वात्मसमर्पणं कर्तुं न शक्नोमि=नैव समर्थो भवामि । त्वत्पुत्ररक्षणे उपकारशून्यत्वादिति भावः ॥ ४६ ॥

विज्ञापयामि=निवेदयामि । अत्रभवतीम्=पूज्याम् ।

राजा—

नमस्कृत्य वदामि त्वां यदि पुण्यं मया कृतम्।
अन्यस्यामपि जात्यां मे त्वमेव जननी भव ॥ ५० ॥

गान्धारी-(ख) मम मणोरहो खु तुए भणिदो।

राजा—मालवि! त्वमपि शृणु।

भिन्ना मे भ्रुकुटी गदानिपतितै[र्यो ऽर्या]युद्धकालोत्थितै-
र्वक्षस्युत्पतितैः प्रहाररुधिरै र्हारावकाशो हृतः।
पश्येमौ व्रणकाञ्चनाङ्गदधरौ पर्याप्तशोभौ भुजौ
भर्त्ता ते न पराङ्मुखो युधि हतः किं क्षत्रिये! रोदिषि ॥५१॥

(ख) मम मनोरथः खलु त्वया भणितः।

"नमस्कृत्य" इति। (हे मातः!) अहं त्वां नमस्कृत्य वदामि=भणामि, यदि मया पुण्यं कृतम्=धर्मोऽनुष्ठितः तदा अन्यस्यामपि जात्याम्=जन्मान्तरेऽपि त्वमेव=भवती एव मे जननी=माता भव ५०॥ मनोरथः=सङ्कल्पः।

दुर्योधनः स्वराज्ञीं प्रत्याह—"भिन्ना" इति। युद्धकालोत्थितैः=सङ्ग्रामकालभवैः गदानिपतितैः=गदापातैः मे=मम भ्रुकुटी=भ्रूकुटिः भिन्ना=स्फुटिता अस्तीति शेषः।

'गदानिपतनै' रिति पाठमुत्तमं मन्ये। वक्षसि=वक्षःस्थले उत्पतितैः=उच्छलितैः प्रहाररुधिरैः=गदादिप्रहारोत्पन्नै रक्तैः हारावकाशः=हारस्य मुक्ताहारस्यावकाशः स्थानं हृतो दूरीकृतः सर्वमुरःस्थलं रुधिराप्लुतं वर्त्तत इत्यर्थः।

व्रणकाञ्चनाङ्गदधरौ=व्रणः क्षतमेव काञ्चनाङ्गदं सौवर्णं भुजभूषणविशेषः तस्य धरौ, अत एव—पर्याप्तशोभौ=पर्याप्ता पूर्णा शोभा ययोस्तौ भुजौ=बाहू पश्य=आलोकय। ते=तव भर्त्ता=स्वामी युधि=सङ्ग्रामे पराङ्मुखः=दत्तपृष्ठः सन् न=नैव हतः=घातितः,

देवी—(ग) बाला एसा सहधम्मचारिणी रोदामि।

राजा—पौरवि! त्वमपि शृणु।

वेदोक्तैर्विविधैर्मखैरभिमतैरिष्टं धृता बान्धवाः
शत्रूणामुपरिस्थितं प्रियश(तंन?तान्न) व्यंसिताः संश्रिताः।
युद्धेऽष्टादशवाहिनीनृपतयः सन्तापिता निग्रहे-
मानं मानिनि! वीच्य मे नहि रुदन्त्येवंविधानां स्त्रियः५२

(ग) बाला एषा सहधर्मचारिणी रोदामि।

एवं व्यतिकरे सति—हे! क्षत्रिये!=क्षत्रियवशप्रसूते (मालवि!) त्वं किम्=किमर्थं रोदिषि=विलापं करोषि।

क्षत्रियवंशप्रसूतत्वात्त्वया हर्षस्थाने शोको न विधेय इति भावः। शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ५१ ॥

"सहधर्मचारिणी"ति कथनेन स्वं सतीत्वं प्रकटीकरोति।

"वेदोक्तै"रिति। (हे पौरवि!) वेदोक्तैः=वेदविहितैः विविधैः= नानाप्रकारैरनेकैरिति यावत् मखैः=यज्ञैरग्निष्टोमादिभिः, इष्टम्= देवाः पूजिता इत्यर्थः। तथा—बान्धवाः=सगोत्राः धृताः=पालिताः पोषिताश्चेत्यर्थः [मम प्रियशतम्=प्रियाणां भ्रातृणां शतं प्रियशतं शत्रूणाम्=वैरिणाम् उपरि स्थितम्=शिरःस्थितमासीत् मम भ्रातृभिः सर्वे शत्रवो जिता एषोऽपि ममैव प्रभाव इत्यर्थः, तथा— संश्रिताः=आश्रिता जनाः=ये मम शरणमायाताः ते न=नैव व्यंसिताः व्याहताः परित्यक्ता इति] यावत्।

अस्मद्भावनया तु—"मया शत्रूणामुपरिस्थितम्, तथा— संश्रिताः जनाः प्रियशतात्=नानाविधात् इष्टात्पदार्थात् न व्यंसिताः= नैव शून्यीकृताः यद्यस्य प्रार्थितं तत्तत्तस्मै दत्तमेवेति" योजना समीचीना भाति। शतशब्दोऽत्र सङ्ख्यापरो नास्ति।

युद्धे=सङ्ग्रामे अष्टादशवाहिनीनृपतयः=अष्टादशसङ्ख्यानां सेनानां राजानः, निग्रहे=शस्त्रादिना रोधे सन्तापिताः=पीडिताः एवं-

पौरवी-(क) एक्ककिदप्पवेसणिच्चआ ण रोदामि।

राजा-दुर्जय! त्वमपि शृणु।

धृतराष्ट्रः—गान्धारि! किन्नु खलु वक्ष्यति।

गान्धारी-(ख) अहं पि तं जेव्व चिन्तेमि।

राजा-अहमिव पाण्डवाः शुश्रूषयितव्याः, तत्रभवत्या श्चाम्बायाः कुन्त्या निदेशो वर्तयितव्यः। अभिमन्योर्जननी द्रौपदी चोभे मातृवत् पूजयितव्ये। पश्य पुत्र!

श्लाघ्यश्रीरभिमानदीप्तहृदयो दुर्योधनो मे पिता

(क) एककृतप्रवेशनिश्चया न रोदिमि।

(ख) अहमपि तदेव चिन्तयामि।

विधोऽहमस्मीत्याशयः। अतो हेतोः हे! मानिनि=मानरक्षिके! क्षत्रिये! मे=मम मानम्=गर्वं वीक्ष्य=पर्यालोच्य त्वया शोको न कर्त्तव्य इति शेषः, यतः एवंविधानम्=मानिनां राज्ञां क्षत्रियाणां स्त्रियः=नार्यः नहि रुदन्ति=विलापं न कुर्वन्ति प्रत्युत क्षात्रतेजः प्रभावेण हृष्टाः सञ्जायत इति भावः।

"सगोत्र बान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समा" इत्यमरः। अस्य द्वितीयः पादो भ्रष्टपाठत्वाद् यथामति व्याख्यातः, पण्डितास्तु प्रमाणम्। "व्यंसिता" इति व्युपसर्गात्—"अंस समाघाते" इति धातोर्निष्पन्नं क्तान्तम्, उपसर्गप्रभावेण यथेष्टमर्थः। शार्दूल० ॥ ५२ ॥

एककृतेति—एकस्तुल्यः कृतः प्रवेशनिश्चयः (वह्नौ) प्रवेशनिश्चयः सतीधर्मो यथा सा तादृशी अहं न रोदिमि=नैव विलापं करोमि।............

शुश्रूषयितव्याः=शुश्रूषितव्याः सेवनीया इत्यर्थः। निदेशः=नियोगः वर्त्तयितव्यः=करणीयः। स्पष्टमन्यत्।

"श्लाघ्यश्री"रिति--श्लाघ्या प्रशंसनीया श्रीः राष्ट्रसम्पत्ति-

तुल्येनाभिमुखं रणे हत इति त्वं शोकमेवं त्यज।
स्पृष्ट्वा चैव युधिष्ठिरस्य विपुलं चौमापसव्यं भुजं
देयं पाण्डुसुतैस्त्वया मम समं नामावसाने जलम् ५३॥

बलदेवः—अहो वैरं पश्चात्तापः संवृत्तः। अये शब्द इव,

सन्नाहदुन्दुभिनिनादवियोगमूके
विचिप्तबाणकवचव्यजनातपत्रे।
कस्यैष कार्मुकरवो हतसूतयोधे
विभ्रान्तवायसगणं गगनं करोति॥ ५४॥

यस्य सः श्लाघ्यश्रीः=परमैश्वर्यवान् तथा — अभिमानदीप्तहृदयः= अभिमानेन स्वात्मगौरवेण दीप्तं प्रज्वलितं हृदयं मनो यस्य स तादृशः मानैकधन इत्यर्थः, एवंविधः दुर्योधनः नाम मे=मम पिता= जनकः तुल्येन=समबलेन भीमेन अभिमुखम्=सम्मुखं यथा स्यात्तथा ननु भीत्या पराङ्मुखीभूय, रणे=सङ्ग्रामे हतः=घातित इति=हेतोः त्वम्=त्वमपि एवम्=मम विरहजं शोकम्=चिन्तां त्यज= दूरीकुरु। किञ्च — युधिष्ठिरस्य=धर्मपुत्रस्य राज्ञः विपुलम्=विशालं चौमापसव्यम्=चौममुपनीतमपसव्यं यत्र तं भुजम्=बाहुं स्पृष्ट्वा= सङ्गत्य मम नामावसाने=प्राणत्यागे सति पाण्डुसुतैः=पाण्डुतनयैः समम्=सार्धमेव त्वयाऽपि जलम्=तिलतोयाञ्जलिरूपं तर्पणवारि देयम्=अर्पणीयम्। तैः सह मिलित्वैव ममौर्ध्वदेहिकं कृत्यं साधनीयमिति तात्पर्यम्। वृत्तमुक्तमेव॥ ५३॥

"अहो" इत्याश्चर्यम्। यत्पूर्वं वैरमासीद् दुर्योधनस्य सम्प्रति तत्पश्चात्तापरूपेण परिणतमित्यर्थः।

"सन्नाह" इति। "कस्य एष कार्मुकरवो हतसूतयोधे गगनं विभ्रान्तवायसगणं करोति" इत्यन्वयः। एषः=श्रूयमाणः कस्य महायोधस्य कार्मुकरवः=धनुर्ध्वानः हतसूतयोधे=हता मृताः सूताः सारथयो योधाश्च यत्र तादृशे "देशे काले वा" इति शेषः

(नेपथ्ये)

दुर्योधनेनाततकार्मुकेण
यो युद्धयज्ञः सहितः प्रविष्टः ।
तमेव भूयः प्रविशाम्यशून्य-
मध्वर्युणा वृत्तमिवाऽश्वमेधम् ॥ ५५ ॥

बलदेवः—अये ! अयं गुरुपुत्रोऽश्वत्थामेत एवाभिवर्त्तते । य एषः,

स्फुटितकमलपत्रस्पष्टविस्तीर्णदृष्टी
रुचिरकनकयूपव्यायतालम्बबाहुः ।

गगनम्=आकाशम्, विभ्रान्तवायसगणम्=विभ्रान्ताः त्रस्ता वायसानां काकानां गणाः सङ्घा यत्र तादृशम्, करोति=विधत्ते । अतिभीतिजनकं धनुषः शब्दं श्रुत्वा गगने त्रस्ताः काका डयन्ते तेनाऽनुमीयते कश्चन महाबली योध एव आयातीति फलितम्। कथम्भूते देशे काले वा—सन्नाहदुन्दुभिनिनादवियोगमूके=सन्नाहानां सङ्ग्रामे ताडितानां दुन्दुभीनां निनादस्य ध्वानस्य यो वियोगोऽभावो युद्धस्य प्रशमत्वात् तेन मूके निःशब्दे, तथा—विक्षिप्तबाण०=विक्षिप्तानि इतस्ततो विकीर्णानि बाण-कवच-व्यजना-तपत्राणि यत्र तास्मिन् इत्यर्थः । वसन्ततिलकम् ॥ ५४ ॥

"दुर्योधन" इति—आततकार्मुकेण=आततं प्रत्यञ्चायामारोपितं कार्मुकं धनुर्येन सः तेन दुर्योधनेन=कुरूणां राज्ञा दुर्योधनेन यः युद्धयज्ञः=युद्धमेव यज्ञः सङ्ग्रामयज्ञः सहितः=मया सहैव प्रविष्टः=प्रारब्ध इत्यर्थः, तमेव=युद्धयज्ञं भूयः=पुनः अध्वर्युणा=अध्वर्युनामकेन अशून्यम्=अराहितं वृत्तम्=समाप्तम् अश्वमेधम्=अश्वमेधाख्यं यज्ञमिव प्राविशामि=प्रविष्टो भवामि । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोरुपजातिः ॥ उपमालङ्कारः ॥ ५५ ॥

बलदेवोक्त्या अश्वत्थाम्नः प्रवेशं सूचयति—"अये" इति ।

सरभसमयमुग्रं कार्मुकं कर्षमाणः
सदहन इव मेरुः शृङ्गलग्नेन्द्रचापः ॥ ५६ ॥

(ततः प्रविशत्यश्वत्थामा)

अश्वत्थामा—(पूर्वोक्तमेव पठित्वा) भो! समरसंरम्भोभयबल-जलधिसङ्गमसमयसमुत्थितशस्त्रनक्रकृत्तविग्रहाः स्तोकावशेषाः श्वासानुबद्धमन्दप्राणाः समरश्लाघिनो राजानः शृण्वन्तु शृण्वन्तु भवन्तः।

गुरुपुत्रः=गुरोर्द्रोणाचार्यस्य पुत्रः सुतः "स्फुटिते"ति—स्फुटितकमलपत्रवत्=विकसितपद्मदलवत् स्पष्टे उत्फुल्लिते विस्तीर्णे विशाले दृष्टी नेत्रे यस्य सः, तथा—रुचिकनक०=रुचिरौ मनोहरौ कनकयूपवत्=सुवर्णमययज्ञस्तम्भवत् व्यायतौ विशालौ आलम्बौ दीर्घौ बाहू भुजौ यस्य सः तादृशः, तथा—सरभसम्=सवेगं यथा तथा उग्रम्=भयङ्करं कार्मुकं=धनुः कर्षमाणः=दधानः प्रत्यञ्चायामारोपयन् सन् यः अयम् सदहनः=दहनेन वह्निना सह वर्त्तत इति सदहनः शृङ्गलग्नेन्द्रचापः=शृङ्गे शिखरे लग्न इन्द्रचापः इन्द्रधनुर्यस्य स तादृशः मेरुः=सुवर्णपर्वत इव "वर्त्तत" इति शेषः, सोऽयमश्वत्थामा इत एवाभिवर्त्तत इति सम्बन्धः।

अत्र—मेरुतुल्योऽश्वत्थामा गौरवर्णत्वात्, दहनतुल्ये तस्य दृष्टी, शृङ्गतुल्यौ तस्य भुजौ, इन्द्रचापतुल्यं तस्य कार्मुकमित्येवं रूपं सादृश्यं बोध्यम् ॥ वसन्ततिलकम्। ५६ ॥

पूर्वोक्तम्="दुर्योधनेनाततकार्मुकेण" इत्यादीत्यर्थः।

"समरसंरम्भे"ति-समराय सङ्ग्रामाय संरम्भ उद्योगविशेषो यस्य तादृशे यद् उभयबले पाण्डवकौरवपक्षीये सैन्ये एव जलधी समुद्रौ तयोः सङ्गमसमये संमिश्रणकाले समुत्थितानि समुत्क्षिप्तानि यानि शस्त्राणि तान्येव नक्रा जलजन्तुविशेषाः तैः कृत्ताः छिन्ना विग्रहाः शरीराणि येषां ते, स्तोकावशेषाः=अल्पाव-

छलबलदलितोरुः कौरवेन्द्रो न चाहं
शिथिलविफलशस्त्रः सूतपुत्रश्च नाहम् ।
इह तु विजयभूमौ द्रष्टुमद्योद्यतास्त्रः
सरभसमहमेको द्रोणपुत्रः स्थितोऽस्मि ॥ ५७ ॥

किमनया ममाप्यप्रतिलाभविजयश्लाघया समरश्रिया । (परिक्रम्य) मा तावत् । मयिगुरुनिर्वपनव्यग्रे वञ्चितः कुरुतिलकभूतः कुरुराजः । क एतच्छ्रद्धास्यति । कुतः,

शिष्टाः, श्वासानुबद्धमन्दप्राणाः=श्वासेन अनुबद्धः अनुषक्तः मन्दप्राणोऽल्पं जीवनं येषां ते किञ्चित् किञ्चित् श्वसन्तः आसन्नमृत्यव इत्यर्थः, समरश्लाधिनः=समरे श्लाघ्याः निर्भीकयुद्धप्रिया नतु कातरा इत्यर्थः, राजानः=भूमिपतयः "राजान" इति विशेष्यपदं सम्बुद्धौ । स्पष्टमन्यत् ।

"छलबले"ति—छलबलदलितोरुः=छलबलेन कपटयुद्धेन दलितौ त्रोटितावरू यस्य स तादृशः कौरवेन्द्रः=कौरवाणां राजा दुर्योधनः नच=नास्मीत्यर्थः ।

तथा—शिथिलविफलशस्त्रः=शिथिलानि कुण्ठतानि विफलानि शत्रुहननेऽसमर्थानि शस्त्राणि यस्य (परशुरामशापकारणात्) स तथाविधः सूतपुत्रः=राधेयः कर्णश्च अहं न=न भवामि । तु=किन्तु विजयभूमौ=रणक्षेत्रे उद्यतास्त्रः=सज्जितशस्त्रः अहमेकः=अहमेकाकी एव द्रोणपुत्रः=अश्वत्थामा सरभसम्=सोद्वेगं यथा स्यात्तद्द्रष्टुम्=युद्धाय सज्जं कमपि वीरमालोकितुं स्थितः अस्मि=तिष्ठामीत्यर्थः । "द्रोणपुत्र" इति कथनेन स्वस्य निर्भीकत्व—महाबलशालित्व सकलास्त्रविद्यापारङ्गतत्वादि व्यज्यते । मालिनी ॥५७॥

पाण्डवविजयं विचिन्त्यं स्वाहङ्कारं शिथिलयति "किमनया" इति । "ममापि अनया समरश्रिया किम्" इत्यन्वयः । किमिति

उद्यत्प्राञ्जलयो रथद्विपगताश्चापद्वितीयैः करै
र्यस्यैकादशवाहिनीनृपतयस्तिष्ठन्ति वाक्योन्मुखाः।
भीष्मो रामशरावलीढकवचस्तातश्च योद्धा रणे
व्यक्तं निर्जित एव सोऽप्यतिरथः कालेन दुर्योधनः॥५८॥

न किञ्चित्फलं साध्यं वेत्यर्थः। कथम्भूतया समरश्रिया—अप्रतिलाभविजयश्लाघया=अप्रतिलाभो लाभशून्या विजयश्लाघा अहं पाण्डवान् जेष्यामीति साहङ्कारा स्तुतिर्यस्याः सा तया। गुरुनिवपनव्यग्रे=गुरवे मृतायपित्रे द्रोणाचार्याय निवपनं=तिलतोयाञ्जलिप्रदानं तत्र व्यग्रे व्यापृते सति। कुरुतिलकभूतः=कौरवाणां शिरोमणिः। वञ्चितः=प्रतारितः।

"क एतदि"ति—न कोपि मम चिन्तितेऽर्थे श्रद्धां करिष्यतीति भावः। अत्र हेतुमाह—"कुत" इति।

"उद्यदि' ति—उद्यत्प्राञ्जलयः=उद्यता उत्थिताः (उत्थापिताः) प्राञ्जलयः पाणिपुटा यैः धृताञ्जलिपुटा इत्यर्थः. तथा—रथद्विपगताः=रथारूढाः गजारूढाश्च, चापद्वितीयैः करैः=धनुर्धारिभिः हस्तैरुपलक्षिताः, एकादशवाहिनीनृपतयः=एकादशसङ्ख्याकसेनाधीश्वरा राजानः यस्य=दुर्योधनस्य वाक्योन्मुखाः=आज्ञापालकाः तिष्ठन्ति=सन्तिशेषः. तथा—यस्य (पक्षे) रामशरावलीढकवचः=रामः परशुरामः तस्य शरैः सायकैः अवलीढं विद्धं कवचं वर्म यस्य सः तथाविधः परशुरामेण सहापिसङ्ग्रामकारी भीष्मः=आबालब्रह्मचारी शन्तनुसुतः पितामहः तथा—तातः=मम पिता च रणे=पाण्डवैः सह सङ्ग्रामे योद्धा=सेनापतिरासीदिति शेषः, सोऽप्यतिरथः=अनेकमहारथसहितो महारथो दुर्योधनः=कुरुराजः कालेन=विपरीतसमयेन निर्जितः एव=पराजित एव इत्येतत् व्यक्तम्=प्रस्फुटं निश्चितमिति यावत्। यस्य प्रतिकूलं भाग्यं भवति तस्यैश्वर्यमकिञ्चित्करमिति भावः। शार्दूल०॥५८॥

तत् क्व नु खलु गतो गान्धारीपुत्रः (परिक्रम्यावलोक्य) अये! अभिहतगजतुरगनररथप्राकारमध्यगतः समरपयोधिपारगः कुरुराजः। य एषः,

मौलीनिपातचलकेशमयूखजालै-
र्गात्रैर्गदानिपतनक्षतशोणितार्द्रैः।
यात्यस्तमस्तकशिलातलसन्निविष्टः
सन्ध्यावगाढ इव पश्चिमकालसूर्यः॥ ५६॥

(उपसृत्य) भोः! कुरुराज! किमिदम्।

राजा—गुरुपुत्र! फलमपरितोषस्य।

"तत् क्व नु"—इत्यादिस्पष्टम्। अभिहतेति—अभिहता विनष्टा ये गजतुरगनररथाः त एव प्रकारो वप्रः कोट इति यावत् तन्मध्यगतः तदन्तः प्रविष्टः। समरपयोधिपारगः=सङ्ग्रामसमुद्रपारङ्गतः पराजयेऽपि निर्भीकत्वादिति भावः।

"मौलीनिपाते"ति—मौल्या मुकुटस्य निपातेन प्रपतनेन चलाश्चपला नष्टसंयमनाः केशाः शिरोवाला एव मयूखजालानि किरणसमूहा तैः, तथा—गदानिपतन०=गदाया निपतनेन यानि क्षतानि व्रणाः तेभ्यो (निर्गतं) यत् शोणितं रुधिरं तेन आर्द्रैः क्लिन्नैः गात्रैः=अङ्गैरुपलक्षितो य एष कुरुराजः। सः अस्तमस्तक०= अस्तमस्तके अस्तालचूडायां यानि शिलातलानि तेषु सन्निविष्टः संलग्नः, तथा—सन्ध्यावगाढ=सन्ध्यया व्याप्तः सायङ्कालीनः पश्चिमकालसूर्यः इव=अस्तमनवेलाभास्कर इव याति=अस्तमुपैतीत्यर्थः। "मौलिः किरीटे धम्मिल्ले चूडायां पुन्नपुंसकम्" इति मेदिनी। ईकारस्तु तत्र "कृदिकारादक्तिनः" इति ङीषि इति ज्ञेयम्॥ ५६॥

अपरितोषस्य=सन्तोषाभावस्य अतिलोभस्येत्यत्र तात्पर्यम्। यद्यहं बहुलोभं परित्यज्य पाण्डवेभ्योऽपि किञ्चित् निर्वाहार्थमदास्यं तर्हि कुरुकुलक्षयं नाकारयिष्यामिति दुर्योधनाभिप्रायः।

अश्वत्थामा—सत्कारमूलमावर्जयिष्यामि ।

राजा—किं भवान् करिष्यति ।

अश्वत्थामा—श्रूयताम् ।

युद्धोद्यतं गरुडपृष्टनिविष्टदेहं—
(चतुर्भुजम्) "अष्टार्ध"भीमभुजमुद्यतशार्ङ्गचक्रम् ।
कृष्णं सपाण्डुतनयं युधिशस्त्रजालैः
सङ्कीर्णलेख्यमिव चित्रपटं क्षिपामि ॥ ६० ॥

राजा—मा भवानेवम् ।

गतं धात्र्युत्सङ्गे सकलमभिषिक्तं नृपकुलं
गतः कर्णः स्वर्गं निपतिततनुः शन्तनुतनुः ।

सत्कारमूलम्=सत्कारपूर्वकं यथा तथा, आवर्जयिष्यामि=तवाऽऽनृण्यं साधयिष्यामि, पाण्डवान् हनिष्य इत्याशयो द्रौणेः ।

राजा अभिप्रायमजानन् पृच्छति—"किं भवान्" इति । अश्वत्थामा स्वाभिप्रायं स्पष्टीकर्तुमाह "युद्धोद्यतम्" इति । युद्धोद्यतम्=युद्धाय उद्यतं सङ्ग्रामाय उत्थितम्, गरुडनिविष्टदेहम्=गरुडे वैनतेये विनिष्टो देहः शरीरं यस्य तं गरुडारूढमित्यर्थः, तथा—"अष्टार्ध"भीमभुजम्=अष्टार्धाश्चत्वारो भीमाः भयङ्करा भुजा बाहवो यस्य तम्, सपाण्डुतनयम्=पञ्चपाण्डवसहितं कृष्णम्=वासुदेवं (येन त्वां हन्तुं भीमाय छलं शिक्षितम्) युधि=सङ्ग्रामे शस्त्रजालैः=शस्त्रवृन्दैः सङ्कीर्णलेख्यम्=सङ्कीर्णानि परस्परं साङ्कर्यं प्राप्तानि लेख्यानि मूर्त्तानि यत्र तादृशं चित्रपटम्=प्रतिकृतिपटमिव क्षिपामि=उत्खनयामि हनिष्यामीत्यर्थः । वसन्ततिलकम् । उपमा ॥ ६० ॥

एतच्छ्रुत्वाऽनवसरं मन्वानो राजाह—"गतम्" इति । अभिषिक्तम्=कृताभिषेकं सकलम्=समग्रमेव नृपकुलम्=राजसमूह

शतं भ्रातॄणां मे हतमभिमुखं संयुगमुखे
वयश्चैवम्भूता गुरुसुत ! धनुर्मुञ्चतु भवान् ॥ ६१ ॥

अश्वत्थामा—भोः कुरुराज !

संयुगे पाण्डुपुत्रेण गदापातकचग्रहे ।
सममूरुद्वयेनाद्य दर्पोऽपि भवता हृतः ॥ ६२ ॥

राजा - मा मैवम् । मानशरीराः राजानः । मानार्थमेव मया निग्रहो गृहीतः । पश्य गुरुपुत्र !

धात्र्युत्सङ्गे=धात्री पृथिवी तस्या उत्सङ्गे क्रोडे भूमितल इत्यर्थः, गतम्=प्रविष्टम् सर्वे महारथा राजानो मृताः सन्तो भूमौ पतिता इत्यर्थः, कर्णः=राधापुत्रोऽपि महाबली महारथश्च स्वर्गम्=नाकलोकं गतः=प्राप्तः शन्तनुसुतः=भीष्मोऽपि पितामहः सेनानीः निपतिततनुः=निपातिता तनुः शरीरं यस्य स तादृशोऽस्ति असावपि मृत इत्यर्थः, तथा—मे=मम भ्रातॄणाम्=सहोदराणां शतम् अभिमुखम्=सम्मुखमेव संयुगमुखे=सङ्ग्राममध्ये हतम्=हिंसितम्. वयश्च=दशसहस्रगजामितबला अपि एवम्भूताः=एतामवस्थां प्राप्ताः अर्थात् अहमपि भग्नोरुर्जातोऽस्मि (अतो हेतोः) हे ! गुरुसुत !=गुरुपुत्र ! भवान् अपि धनुः=चापं मुञ्चतु=त्यजतु ।

यत्रानेकेषां महारथानामपि सकृष्णपाण्डवहनने सामर्थ्यं नासीत् तत्रैकावशिष्टस्य भवतः का कथेति दुर्योधनाशयः । शिखरिणी । "रसैः रुद्रैः छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणी"ति लक्षणात् ॥ ६१ ॥

"संयुगे" इति । गदापातकचग्रहे=गदायाः पातः कचानां शिरोरुहाणां ग्रह आकर्षणं यत्र तादृशे संयुगे=युद्धे अद्य पाण्डुपुत्रेण=भीमेन ऊरुद्वयेन सममेव भवतः=तव दर्पः अपि=अभिमानोऽपि हृतः=नाशितः ॥ ६२ ॥

मानशरीराः=मानप्राणा इत्यर्थः । निग्रहः=युद्धम् ।

यत्कृष्टा करनिग्रहाञ्चितकचा द्यूते तदा द्रौपदी
यद्बालोऽपि हतस्तदा रणमुखे पुत्रोऽभिमन्युः पुनः ।
अक्षव्याजजिता वनं वनमृगैर्यत् पाण्डवाः संश्रिता
नन्वल्पं मयि तैः कृतं विमृश भो ! दर्पाहृतं दीक्षितैः ६३

अश्वत्थामा—सर्वथाकृतप्रतिज्ञोऽस्मि ।

भवता वात्मना चैव वीरलोकैः शपाम्यहम् ।
निशासमरमुत्पाद्य रणे धक्ष्यामि पाण्डवान् ॥ ६४ ॥

बलदेवः—एतद् भविष्यत्युदाहृतं गुरुपुत्रेण

अश्वत्थामा—हलायुधोऽत्रभवान् ।

"यद्" इति । तदा=तस्मिन् काले द्यूते=दुरोदरे करनिग्रहाञ्चितकचाः=कराभ्यां हस्ताभ्यां निग्रहेण बलादाकर्षणेन आञ्चिताः गृहीताः कचा वेणीभूताः शिरोवाला यस्याः सा द्रौपदी=याज्ञसेनी कृष्टा=अपमानिता, यत् च पुत्रः=सुतः अभिमन्युः=उत्तरासुतः बालोऽपि सन्=अल्पवया अपि तदा रणमुखे=रणमध्ये हतः=बहुभिरस्माभिर्मिलित्वाऽन्यायेन हिंसितः, यत् च अक्षव्याजजिताः=अक्षव्याजेन छलद्यूतेन जिताः पाण्डवाः=पञ्च पाण्डुसुता युधिष्ठिराद्याः वनमृगैः=वनपशुभिः सह वनम्=अरण्यं संश्रिताः=गताः ।

एवं मदीये बह्वपराधे सति भो ! गुरुपुत्र ! तैः दीक्षितैः=रणदीक्षां प्राप्तैः तैः पाण्डवैः ननु=निश्चयेन अल्पम्=न्यूनमेव मयि=मयि विषये दर्पाहृतम्=दर्पाहरणं कृतम्=अनुष्ठितम् इति त्वं विमृश=विचारयेति वाक्यार्थस्य कर्मता । शार्दूल० ॥ ६३ ॥

कृतप्रतिज्ञः=कृता निश्चिता प्रतिज्ञा येन सः । भवता=त्वया वा=अथवा आत्मना=स्वेन तथा च वीरलोकैः=शूरैर्जनैरपि अहं शपामि=आक्रोशये, किं तदित्याह—"निशे"ति—निशासमरं=रात्रियुद्धम् उत्पाद्य=कृत्वा रणे=सङ्ग्रामे पाण्डवान् धक्ष्यामि=भस्मीकरिष्यामि ।

धृतराष्ट्रः—हन्त ! साक्षीमती खलु वञ्चना ।

अश्वत्थामा—दुर्जय ! इतस्तावत् ।

पितृविक्रमदायाद्ये राज्ये भुजबलार्जिते ।
विनाऽभिषेकं राजा त्वं विप्रोक्तैर्वचनैर्भव ॥ ६५ ॥

राजा—हन्त कृतं मे हृदयानुज्ञातम् । परित्यजन्ति मे प्राणाः । इमेऽत्र भवन्तः शन्तनुप्रभृतयो मे पितामहाः । एतत्कर्ण-मग्रतः कृत्वा समुत्थितं भ्रातृशतम् । अयमप्यैरावतशिरो-विषक्तः काकपक्षधरो महेन्द्रकरतलमवलम्ब्य क्रुद्धोऽभिभा-षते मामभिमन्युः । (इमाः)

उर्वश्यादयोऽप्सरसो मामभिगताः । इमे मूर्त्तिमन्तो महार्णवाः । एता गङ्गाप्रभृतयो महानद्यः । एष सहस्रहंस-प्रयुक्तो मां नेतुं वीरवाही विमानः कालेन प्रेषितः । अय-महमागच्छामि । (स्वर्गङ्गतः)

साक्षीमती=बलदेवसमक्ष एव दुर्योधनो वञ्चित इत्याशयः ।

"पितृविक्रमे"ति- पितृविक्रमदायाद्ये=पितुर्विक्रमस्य बलस्य दायाद्ये दायभागे, भुजबलार्जिते=बाहुबलगृहीते राज्ये अभिषेकं विना राज्य-सिंहासनसंस्कारविशेषं विनैव त्वं विप्रोक्तैः=ब्राह्मणकथितैः वचनैः= वाक्यैः राजा भव=पृथिवीं शाधीत्यर्थः ।

हृदयानुज्ञातम्=मनसा चिन्तितम् । परित्यजन्ति=मम प्राणा निर्यान्तीत्यर्थः । मरणकाले प्रायः पूर्वमृता भावनयोत्तिष्ठन्त इति दर्शयति— 'इमेऽत्रभवन्त" इत्यादिना ।

"ऐरावते"ति—ऐरावतस्येन्द्रगजस्य शिरसि विषक्तः स्थितः काकपक्षधरः=शिरोवाली महेन्द्रकरतलम्=देवराजपाणितलम्, अव-लम्ब्य=आश्रित्य । महार्णवाः=समुद्राः । सहस्रहंसप्रयुक्तः=सहस्रै-

(यवनिकास्तरणं करोति)

धृतराष्ट्रः—

याम्येष सज्जनधनानि तपोवनानि
पुत्रप्रणाशविफलं हि धिगस्तु राज्यम्।

अश्वत्थामा—

यातोऽद्य सौप्तिकवधोद्यतबाणपाणिः
गां पातु नो नरपतिः शमितारिपक्षः ॥ ६६ ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

ऊरुभङ्गमवसितम्।

शुभं भूयात्

हंसैः कादम्बैरुपेत इत्यर्थः। वीरवाही=वीरारोहणयोग्यः। स्पष्टमन्यत्।

नाटकक्रीडा समाप्तिं बोधयन्नाह—"यवनिकास्तरणम्" इति। "यामी"ति—एषोऽहं धृतराष्ट्रः सज्जनधनानि=सज्जनानां साधुजनानां तपस्विनां धनानि धनवत् प्रियाणि तपोवनानि=तपस आश्रमपदानि यामि=गच्छामि गृहाश्रमं त्यजामीत्यर्थः। पुत्रप्रणाशविफलम्=पुत्राणां प्रणाशेन मृत्युना विफलं=निष्प्रयोजनं राज्यन्तु धिक्=गर्हितमेवेत्यर्थः।

सौप्तिकवधोद्यतबाणपाणिः=सौप्तिकानां सुप्तानां पाण्डवानां वधाय हननार्थमुद्यतो बाणपाणिः=बाणयुक्तः पाणिः करो यस्य स एवम्भूतः अश्वत्थामाऽपि यातः=गत इत्यर्थः।

नः=अस्माकं शमितारिपक्षः=हतशत्रुबलः नरपतिः=राजा युधिष्ठिरः गाम्=भूमिं पातु=रक्षतु शास्तित्वित्यर्थः।

"गाम्पातु" इत्यत्र इतः प्राक् (भरतवाक्यम्) इत्यपेक्षितमिति टी० गणपतिशास्त्रिमहोदयाः। युक्तञ्चैतत्, अन्यथाऽर्थासङ्गतिरेव भाति। ६६ ॥

नवाष्टनवचन्द्रेऽब्दे (१९८९) वैक्रमे मासि कार्त्तिके ।
पूर्णायां च तिथावर्के वारे टीका प्रपूरिता ॥ १ ॥

पञ्चमे जार्जभूपेन्द्रे भारते सति शासति ।
"ऊरुभङ्गे" कृता व्याख्या सरला सरलायताम् ॥ २ ॥

इति श्रीसारस्वतवंशावतंसपण्डित-देवीदासतनुजनुषा
सतीविष्णुदेवीगर्भजेन कवितार्किक (तन्त्रचक्रवर्त्ति)
जैनन्यायविशारद-नृसिंहदेवशास्त्रिणा दर्शना-
चार्येण विरचिता ऊरुभङ्गस्य सरलाख्या
व्याख्या समाप्ता

ऊरुभङ्गभाषा

(नान्दी के अन्त में सूत्रधार का प्रवेश)

सूत्रधार:—भीष्म द्रोण जिसके तट हैं. जयद्रथ जिसमें जल है, शकुनि जिस में महाह्रद (गड्ढा) है, कर्ण, अश्वथामा, कृपाचार्य यह तीनों क्रम से ऊर्मी=बड़ी लहरें नक्र तथा मकर स्थानी हैं, दुर्योधन जिसमें महास्रोत है, बाण जिसमें सिकता-बालू है-ऐसी शत्रुरूप नदी को जिस प्लव-नौकारूप (कृष्ण-भगवान्) के आधार पर अर्जुन पार होगया वही केशव भगवान् शत्रुओं से विजय प्राप्त करने के लिये आप के भी प्लव=नौका बनें।

तात्पर्य यह कि जिस भगवान् ने अर्जुन के शत्रुओं को परास्त किया वही आपके शत्रुओं को भी परास्त करें।

मैं आर्यमिश्र=पूज्य सभासदों के प्रति विज्ञापना=प्रार्थना करता हूं। आः मेरे प्रार्थना में व्यग्र होते ही कुछ शब्द सा सुनाई दे रहा है। अस्तु देखता हूं (कि यह क्या है)

(नेपथ्य मे) ओह हम हैं, हम हैं,

(सूत्रधार) हो (हाँ) मैंने जान लिया।

(प्रवेश करके) पारिपार्श्वक (सूत्रधार के प्रति कहता है—भाव! यह पुरुष क्यों ?। (किस कारण)

(इसका सम्बन्ध अग्रिम श्लोक से है)

स्वर्गप्राप्ति के लिए सङ्ग्राम (रूप अग्नि) के मध्य अपने गात्र=अङ्गों को आहुति करने वाले, नाराच=बाण, तोमर=गण्डासा आदि अनेक शस्त्रों से जिनके अङ्गों में व्रण होगए हैं, तथा-मत्त गजों के दान्तों से कटे हुए शरीर वाले परस्पर एक दूसरे के बल की परीक्षा में तत्पर हो इतस्ततः भ्रमण कर रहे हैं॥ २॥

सूत्रधार—मारिष! क्या तू नहीं जानता कि—धृतराष्ट्र

के पक्ष में सब कपटनीति नष्ट होगई और सौ पुत्र भी मर गया, केवल दुर्योधन ही बचा है, युधिष्ठिर के पक्ष में पांच पाण्डव तथा कृष्ण ही शेष रह गये हैं इसप्रकार मृत राजाओं के शरीर से सङ्कीर्ण=व्याप्त इस समन्तपञ्चक (कुरुक्षेत्र के तीर्थ विशेष स्थान) में जहां भीमसेन, दुर्योधन दोनों का गदा-युद्ध प्रवृत्त है, फाड़ देने से जिसके चित्र मिट गए हैं ऐसे चित्र-पट के सदृश मृत गज, अश्व, राजाओं से सङ्कीर्ण, तथा राजाओं की मृत्यु के एकमात्र गृहस्वरूप इस रणक्षेत्र में सैनिक लोक प्रवेश कर रहे हैं ॥ ३ ॥

(दोनों चले गए, स्थापना)

(योधाओं का प्रवेश)

सब योधा—भो ! हम हैं हम हैं ।

प्रथम योधा—जो शत्रुता का कटाह, बल=शूरता की कसौटी मान, प्रतिष्ठा का गृह=निवासस्थान, नानाशस्त्रों का प्रहार होते ही अप्सराओं की स्वयंवरसभारूप, वीरों की शूरता की प्रतिष्ठा का घर, राजाओं के अन्तकाल में होनेवाला वीरशयन, तथा प्राणों की आहुति करने के लिए अग्निहोत्र नामक यज्ञ और (निर्भय होकर) मृत राजाओं के लिए सूर्यलोकप्राप्ति का साधन है, ऐसे संग्रामनामक आश्रमपद को हम प्राप्त होगए हैं ॥ ४ ॥

दूसरा योधा—(युद्ध की दशा को वर्णन करता है) आपने ठीक कहा है। इस परस्पर शस्त्राघातरूप क्रिया द्वारा मृत्यु के देनेवाले इस रण में—महागजों के शरीर पर्वतों के समान प्रतीत होते हैं, प्रत्येक दिशा में (शवमांसार्थी) गृध्र पक्षियों ने अपने स्थान बना लिये हैं (अड्डे जमा लिये हैं) महारथी योधाओं के मर जाने से रथ शून्य हैं, मृत राजा स्वर्ग को प्राप्त होगए हैं, और यह योधा परस्पर शस्त्राघात करके मरे पड़े हैं। अथवा—चिरकाल तक युद्ध करने के अनन्तर मृत्यु को प्राप्त होगए हैं ।५॥

तीसरा योधा—ऐसा ही है (ठीक है)।

महागजों के शुण्डा दण्ड ही जिसमें यूप=स्तम्भ है, इतस्ततः बिखरे बाण जिसमें दर्भ=कुशास्थानी हैं, मृत गज इष्टका चयन है, वैर ही जाज्वल्यमान वह्नि है, (रथों पर) ध्वजा ही जिसमें विमान हैं, सिंहनाद के समान योधाओं की गर्जना ही उच्चस्वरवाला मन्त्रपाठ है तथा मृत मनुष्य पशुरूप=बलि हैं इस प्रकार का यह युद्धरूप यज्ञ अब समाप्त हो गया है (समाप्त प्राय है) ॥ ६ ॥

प्रथम योधा—आप दोनों यह और देखें।

पिशित=मांस भरे मुख=चोंच वाले यह पक्षी परस्पर बाणों के चलाने से मृत्यु को प्राप्त होगए, संग्रामभूमि पर लेटे हुए राजाओं के देहों से भूषणों को खैंच रहे हैं॥ ७ ॥

दूसरा योधा—

निशाना बांध कर योधाओं के चलाये हुय बाणों के वेध से पृथिवी पर गिरा हुआ, युद्ध करने के लिये सर्व प्रकार से सन्नद्ध, जिसकी कवच फट गई है, जिस पर बाण लगे हैं, और धनुष जिस पर पड़ा है ऐसा यह हाथी राजाओं के शस्त्रगृह के समान नष्ट भ्रष्ट होरहा है ॥ ८ ॥

तीसरा योधा—आप दोनों इसे भी देखें—

शृंगालिएं=सियारनें प्रसन्न होकर ध्वजा के अग्रभाग से पतित शेखरों द्वारा शिरोमाला को धारणकरनेवाले रत्नजटित बाण से विद्ध, मृत रथी को रथ के मध्य से इस प्रकार नीचे खैंच रही हैं जैसा कि (विवाह के समय) बन्धुओं की स्त्रीयें जमाता को दोला=पालकी =से नीचे उतारती हैं ॥ ६ ॥

सब योधा—अहो ! शस्त्र अस्त्रों से हत पृथिवी पर मृत गज, अश्व, मनुष्यों के रुधिर से कर्दमभाव को प्राप्त होगए हैं प्रदेश जिसके, इतस्ततः बिखरे हुए कवच, फलक= ढाल, तोमर, शर, कुन्त=उरच्छद, कबन्ध आदि से सङ्कीर्ण=

व्याप्त तथा-शक्ति=बरछी, कुन्त, हाटक=शस्त्रविशेष, भिन्दि-पाल, शूल, मुसल, मुद्गर, वराह कर्ण, कणप, शङ्कु भयङ्कर गदा प्रभृति अनेक आयुध जहां पड़े हैं, ऐसा समन्तपञ्चक नामक रणक्षेत्र कितना भयङ्कर दीख रहा है।

प्रथम योधा—इस रणभूमि में—

जिनमें मरे हुए हाथी तैर रहे हैं ऐसी रुधिर की नदियें बह रही हैं, राजाओं से शून्य तथा सारथियों से रहित अश्व रथों को (इतस्ततः) खेंच=खसोट रहे हैं कटे हुए शिर वाले कबन्ध पूर्वाभ्यास=प्रथम संस्कार के वश होकर दौड़ रहे हैं, और मत्त हुए हाथी भी विना महावतों के उच्छृङ्खल होकर इतस्ततः भ्रमण कर रहे हैं ॥ १० ॥

दूसरा योधा—आप यह और देखें—

मधूक=महुआ की कलिका के समान ऊंचे तथा पीत नेत्रों वाले, दैत्यराज बलि के गज का जो अङ्कुश उसके समान तेज़ चोंच वाले, तथा फैले हुए लम्बे २ पत्तोंवाले गृध्र=चील पक्षी आकाश में मुंह से पकड़े हुए मांस खण्ड के कारण प्रवालमणि से जटित तालवृन्त=ताड के बने हुए व्यजनों की न्याई प्रतीत होरहे हैं ॥ ११ ॥

तीसरा योधा—मृत अश्व, गज तथा राजभटों से सङ्कीर्ण, सूर्य की तेज किरणों के द्वारा चमकने वाली, तथा नाराच कुन्त शर और तोमरों से व्याप्त यह रणभूमि मानो आकाश से पतित हुए तारागण को ही धारण कर रही है ॥ १२ ॥

प्रथम योधा—ऐसी दशा में भी क्षत्रिय लोग अपनी कान्ति का परित्याग नहीं कर सकते-(प्रत्युत सङ्ग्राम में मृत्यु को प्राप्त होकर उनकी द्विगुण शोभा होजाती है)

तथाहि—

युद्ध करते २ ज़ोर के साथ फूल गये नेत्ररूप भ्रमरों वाली, ताम्र के समान रक्तोष्ठरूप पत्रोंवाली, अनेक प्रकार

की भ्रू=भौं ही जिसमें केसर स्थानी हैं ऐसी, राजाओं के मुकुट रूपी नई कोंपलों से सजी हुई, क्षात्रबल रूप सूर्य से विकसित तथा बाणरूपी कमलदण्ड से उन्नत, यह रणभूमि राजाओं के मुखों से स्थलकमलिनी के समान शोभा दे रही है ॥ १३ ॥

दूसरा योधा—ऐसे क्षत्रियों को भी मृत्यु मार देता है। कष्ट दशा को प्राप्त पुरुष (योधा) राजाओं की सहायता करने में कैसे समर्थ हो सके हैं।

तीसरा योधा—क्या ऐसे क्षत्रियों पर मृत्यु का प्रभाव पड़ सका है। ?

प्रथम योधा—(अवश्य) इसमें कोई संशय नहीं।

दूसरा योधा—नहीं नहीं ऐसा नहीं हो सका (किन्तु इसमें कोई खास कारण है, सुनिए)

आज अर्जुन ने—खाण्डव वन के धूम से धूसर हुई प्रत्यञ्चा वाले, त्रैगर्तों के विध्वंसक, स्वर्गलोक के दुःख को भी दूर करने वाले, तथा साठ हज़ार निवात कवचों के क्षयकारी धनुष के द्वारा महादेव के साथ किये सङ्ग्राम से बचे हुए बाणों को चलाकर अति-उद्धत राजाओं को अपने बल से मृत्युलोक को पहुंचा दिया है (अर्थात् ऐसे राजाओं के मारने के लिए मृत्यु का सामर्थ्य नहीं प्रत्युत अर्जुन के बाणों में ही दिव्यशक्ति है) ॥ १४ ॥

सब योधा—आः यह कैसा शब्द है ? क्या बादल गर्जते हैं ? अथवा वज्रपात के कारण पर्वत फट रहे हैं, किंवा भयङ्कर शब्द के प्रातिघातों से पृथिवी टुकड़े २ हो रही है अथवा मन्दराचल की दरी गुहाओं के साथ टकरा कर वायु से उठाई हुई बड़ी २ लहरों से व्याकुल समुद्र ही गर्ज रहा है ॥१५॥

चलो देखते हैं।

(सब घूमते हैं)

प्रथम योधा—अये ! द्रौपदी के केश-आकर्षण के कारण

अतिक्रुद्ध मध्यमपाण्डव भीमसेन तथा शतभ्राताओं की मृत्यु से महाक्रुद्ध हुए महाराज दुर्योधन का, कौरव तथा यादव कुल के देवतावत् पूजनीय व्यास, बलदेव, कृष्ण, विदुर प्रभृति के समक्ष परस्पर गदायुद्ध हो रहा है।

दूसरा योधा—शुद्ध सुवर्ण शिला के समान कठोर भीमसेन के उरःस्थल पर तथा-इन्द्रसम्बन्धी ऐरावत हाथी के शुण्डादण्डवत् अतिकठिन दुर्योधन के असंस्थल पर चोट लगने से, भीम-दुर्योधन दोनों की भुजाओं के मध्य परस्पर गदा के मारने से यह भयङ्कर शब्द उठकर सब दिशाओं में फैल रहा है ॥ १६ ॥

तीसरा योधा—जिस महाराज (दुर्योधन) के हाथ में शत्रु भीम के रुधिर से क्लिन्न यह गदा कैलाश पर्वत से उत्थित इन्द्रवज्र के समान चमक रही है, उस महाराज का मुकुट अपने स्थान से कुछ चलित होगया है, उसके नेत्र क्रोध से फूल रहे हैं और उसने भीम शत्रु की चोट से बचने के लिये अपने शरीर को सङ्कुचित कर (शत्रु पर प्रहार करने के लिए) हाथ को उठा रखा है ॥ १७ ॥

प्रथम योधा—गदा प्रहार के कारण लहूलुहान हुए इस भीम को देखें—

जिसके कटे हुए मस्तक से रुधिर चल रहा है, दोनों स्कन्ध टूट गए हैं, तत्काल शस्त्र प्रहार से निकले हुए रुधिर के द्वारा जिसका वक्षःस्थल क्लिन्न होरहा है तथा गदा की चोटों से गहरे व्रणों वाला भीमसेन ऐसे मेरु पर्वत के समान सुशोभित हो रहा है जिस पर्वत से पानी के साथ मिल कर गैरिकादि धातु बह रहे हों।

दूसरा योधा—राजा दुर्योधन भयङ्कर गदा को भीम पर चलाता है, उछलता हुए गर्जता है, अपनी भुजा को भीम की चोट से शीघ्र बचा लेता, और उसके प्रयत्न को निष्फल कर

देता है, उछलता है, पुनः २ उस पर प्रहार करता है (भीम की अपेक्षा) दुर्योधन गदायुद्ध में निपुण है परन्तु भीम अधिक बलवान् है।

तीसरा योधा—यह भीमसेन—सिर पर भारी चोट लगने से निकले हुए रक्त द्वारा क्लिन्न अङ्गों वाला, पर्वत के समान युद्ध में अप्रमेय=अपारबली, वज्र=अशनि से दग्ध तथा जिसके गैरिकादि धातुशिला फट गई है ऐसे सुमेरु पर्वत की न्याईं पृथिवी में प्रवेश कर रहा है (गहरी चोट के लगने से भूमि पर गिर पड़ा है) ॥ २० ॥

गाढ प्रहार से शिथिल अङ्गों वाले पृथिवी पर गिरते हुए भीम को देख कर एक अङ्गुल जिस पर रखी हुई है ऐसा मुख ऊंचा कर के महर्षि व्यास विस्मित=चुपचाप खड़े हैं।

दूसरा योधा—युधिष्ठिर दीन है, और विदुर आंसू वहा रहा है।

तीसरा योधा—अर्जुन ने गाण्डीव को उठा लिया और कृष्ण आकाश की ओर देख रहे हैं।

सब योधा—रणदर्शी बलदेव अपने शिष्य की प्रीति से हल को घुमा रहे हैं ॥ २१ ॥

प्रथम योधा—यह महाराज महाबली, नाना प्रकार की मणियों से जटित विचित्र मुकुटधारी) अभिमान, विनय, ओज तथा बल से युक्त, हंसते २ भीम के प्रति कहता है कि—हे भीम ! वीर=शूरवीर योधा युद्ध में विपन्न=कष्टदशा को प्राप्त हुए शत्रु को नहीं मारता इसलिये तुम भय को त्याग दो अर्थात् मुझ से गदा प्रहार की शङ्का को छोड़ कर पुनः युद्ध के लिए खड़े हो जाओ ॥ २२ ॥

दूसरा योधा—(देखो) श्री कृष्ण भगवान् उपहसित=श्रान्त भीमसेन को देख कर अपने ऊरु को ताडन करके (दुर्योधन को मारने के लिये) कोई इशारा कर रहे हैं।

तीसरा योधा—सञ्ज्ञा द्वारा भीमसेन को धैर्य होगया है।

दोनों भ्रुकुटियों को चढ़ा कर, हाथ से मस्तक के स्वेद=पसीने को मिटा विचित्र मणियों से जटित अपनी गदा को भुजाओं से पकड़ कर, दीन पुत्र को देखनेवाले अपने पवन पिता से प्राप्त किये बल को ही मानो धारण करके महासिंह के समान नेत्रों वाला गर्जता हुआ भीमसेन पुनः पृथिवी से उठता है।

प्रथम योधा—हन्त ! पुनः गदायुद्ध होने लगा है।

इस भीम ने—दोनो हाथों की तालियों को भूमि पर घर्षण करके वेग के साथ दोनों भुजाओं को मर्दन करते हुए (अधार्मिक दुर्योधन को मारने के लिए) धर्मयुद्ध की मर्यादा छोड़कर कृष्ण भगवान् की चेष्टा समझते ही अपने ओष्ठ को चबाते हुए अत्यन्त क्रोध के साथ गर्ज कर गान्धारी के के पुत्र दुर्योधन के दोनों उरुस्थलों पर गदा को मारा है ॥२६॥

सब योधा—हा धिक् ! महाराज गिर पड़ा है।

तीसरा योधा—लोहु लोहान होकर गिरते हुए कुरुराज को देख कर व्यास भगवान् (अपनी योगशक्ति से) आकाश में उड़ गए हैं।

(दूसरा योधा)—अवज्ञा से बलदेव ने दोनों नेत्रों को मूंद लिया है, दुर्योधन शिष्य की दुरवस्था के कारण क्रुद्ध हुए बलदेव को देख कर व्यास के आशयानुसार भयभीत हुए पाण्डवों ने कृष्ण के हाथ से अवलम्बित भीम को अपने अपने हाथों में सुरक्षित कर लिया है ॥ २५ ॥

प्रथम योधा—क्रोध से नेत्र मूंद कर भीमसेन के निकलन की प्रतीक्षा करता हुआ भगवान् हलायुध=बलदेव इस ओर आ रहा है। जो यह--

चञ्चलमुकुट वाला, क्रोध से रक्त नेत्रों वाला, भ्रमरों से व्याप्त माला को धारण किये हुए, नील वर्ण लम्बे वस्त्र का

आकुञ्चन करते हुए मानों पृथिवी पर उतरे मण्डलाकार चन्द्र के समान दिखाई दे रहा है ॥ २६ ॥

(इसके अनन्तर बलदेव प्रवेश करता है)

बलदेव—ऐ ! राजाओ यह भोग्य नहीं है—(कि जो)

शत्रुओं के बल का अन्त करने वाले काल रूप मेरे हल की उपेक्षा करके, उभयपक्ष (कौरव तथा पाण्डवों के मध्य) में समान दृष्टि रखने वाले मुझे सङ्ग्राम में गर्व के कारण कुछ न समझ कर भीम ने युद्ध के मध्य दुर्योधन की ऊरुस्थल पर गदा को चला कर कुरुवंश की विनयसम्पत्ति के साथ ही दुर्योधन को नष्ट कर दिया है।

अभिप्राय यह है कि भीम ने अधर्म का आश्रयण करके केवल दुर्योधन का ही घात नहीं किया प्रत्युत अपने वंश की विनयसम्पत्ति का भी नाश कर दिया है ॥ २७ ॥

हे ! दुर्योधन कुछ समय तक धैर्य का अवलम्ब करो ! जब तक कि मैं सौभ के नाशक, महासुर शाल्व की प्राकार-पङ्कित का अङ्कुश के तुल्य भेदन करने वाले, यमुना के जल को आकर्षण करने वाले, शत्रुसैनिकों के प्राणरूप उपहार=भेंट से पूजित, (अर्थात् शत्रुसैन्य के संहार कर्त्ता) इस महान् हल को भीमसेन के वक्षःस्थल रूप खेत में जोतता हूं अर्थात् इसके द्वारा भीम के उरःस्थल को विदीर्ण कर देता हूं ॥ २८ ॥

(नेपथ्य में)

भगवन् ! बलदेव ! शान्त होइए २ (क्रोध न करें)

बलदेव—ऐसी दुरवस्था को प्राप्त हो कर भी तपस्वी=सदाचारी दुर्योधन सत्कार करने के लिए मेरे समीप आ रहा है। यह दुर्योधन—

युद्ध मे चन्दन के समान रुधिर से क्लिन्न तथा अनुलिप्त, पृथिवी पर सरकने से धूलिधूसर भुजाओं वाला, रिङ्खण करने

चाले=रेंगने वाले बाल शिशु के समान प्रतीत हो रहा है। जब अमृत मन्थन के समाप्त होने पर अर्थात् मन्दराचल से अमृत निकाल लेने पर असुर तथा देवताओं ने रज्जुस्थानी वासुकि नाग को मुक्त कर दिया था तब वह श्रान्त=थका हुआ अपने शरीर को समुद्र जल से खैंच रहा था उसी प्रकार दुर्योधन भी अपने शरीर को खसोटता हुआ प्रतीत हो रहा है ॥ २६ ॥

(इसके अनन्तर भग्न ऊरुयुगल=टूट गये हैं दोनों ऊरू जिसके, ऐसा दुर्योधन प्रवेश करता है)

युद्धनियम का उल्लङ्घन करके भीमसेन ने गदा के आघात द्वारा तोड़ दिये हैं दोनों ऊरु जिसके ऐसा मैं, भुजाओं से पृथिवी पर घसीटते हुए अर्धमृत शरीर को चला रहा हूं ३०॥

भगवन् बलदेव! प्रसन्न हों २ (क्रोध न करें) पृथिवी पर गिरे हुए मेरा यह शिर आपके चरणों पर पड़ा है, प्रथम आप क्रोध को सर्वथा दूर करें। कुरुवंश के प्रति जल की अञ्जलि देने वाले वह पाण्डव जिएं (अर्थात् आप उनकी हत्या न करें) क्योंकि वैर, युद्ध की कथा और हम सब ही नष्ट हो गये हैं।

भाव यह कि जीते २ ही वैर होता है मरणोत्तर तो वैर की समाप्ति हो जाती है ॥ ३१ ॥

बलदेव—दुर्योधन थोड़ा समय धैर्य धारण करो !

दुर्योधन—(तब तक) आप क्या करेंगे।

बलदेव—सुनिए—

चलाए हुए हल के द्वारा जिनके शरीरों को विक्षत कर दिया है, तथा मुसल की चोटों से कन्धे और वक्षःस्थल जिनके चूर चूर कर दिये हैं ऐसे रथ घोड़े हाथियों सहित पाण्डवों को युद्ध में मार कर तेरे साथ ही स्वर्गयात्रा का साथी बनाऊंगा ॥ ३२ ॥

दुर्योधन—आप ऐसा (कदापि) न करें, भीमसेन की प्रतिज्ञा

पूर्ण हो गई, मेरे सौ भाई स्वर्ग को चले गये, मैं इस दशा को प्राप्त हो गया, अतः अब युद्ध किस प्रयोजन के लिए होगा। अर्थात् सम्प्रति युद्ध निष्फल है ॥ ३३ ॥

बलदेव—सब के समक्ष ही तुमे वञ्चित किया गया है अतः मुझे क्रोध आ रहा है।

दुर्योधन—मैं वञ्चित किया गया हूं क्या आप ऐसा मानते हैं?

बलदेव—इसमें क्या संशय है।

दुर्योधन—(भगवन्) यदि ऐसा है तो मेरे प्राणों ने मुझे फल दे दिया है अर्थात् मेरा जीवन सफल हो चुका है। क्योंकि—

हे! भगवन् बलराम! चारों ओर अग्नि द्वारा जाज्वल्यमान लाक्षाभवन से अपने आप को बचाने वाले, कुबेर गन्धमादन पर्वत पर वेग से शिलाओं की वर्षा करने वाले, तथा हिडम्ब-नामक महाबली राक्षस के प्राणहन्ता (एवं महाशूर) भीमसेन ने यदि मुझे कपट से पराजित किया है आप ऐसा समझते हैं तो निश्चित मैं पराजित नहीं हुआ।

बलदेव—(हे दुर्योधन) क्या भीमसेन तुम्हें वञ्चित करके जीता रहेगा?

दुर्योधन—क्या मुझे भीम ने वञ्चित किया है?

बलदेव—(यदि ऐसा नहीं तो) किसने तुम्हें ऐसी दशा में किया है।

राजा दुर्योधन—सुनिए—

जिसने मान के सहित ही इन्द्र का पारिजातक नामक कल्पवृक्ष हरलिया, जो दिव्य सहस्रवर्षपर्यन्त स्वच्छन्द लीला=अपनी योगमाया से क्षीरसमुद्र में शयन कर लेता है, उसी जगत्प्रिय तथा निर्व्याज युद्ध की प्रीति वाले श्रीकृष्ण भगवान् ने भीमसेन की भयङ्कर गदा में प्रवेश कर के मुझे मृत्यु के पास=मौत के मुंह में पहुंचा दिया है ॥ ३५ ॥

(नेपथ्य में)

आर्य ! इस ओर आइये ।

बलदेव—(देखकर) हा ! शोक ! । पूज्यपाद, शोक से तप्त हृदय वाला महाराज धृतराष्ट्र, दुर्जय जिनको मार्ग बता रहा है—इसी ओर आ रहे हैं । जो यह—वीर्य-बल की आकर= खान है, तथा सौ पुत्रों में जिनकी दृष्टि=(मन की शक्ति) विभक्त हो रही है अर्थात् शतपुत्रों की मृत्यु से शोकातुर, दर्प से उद्धत, जो सुवर्णस्तम्भ के समान दीर्घबाहु हैं, वह–स्वर्ग की रक्षा के लिए शङ्कित हुए देवताओं से ही शत्रुरूप अन्धकार के द्वारा हतनेत्र बना कर मानों अन्धा किया गया है ।

(इस के अनन्तर धृतराष्ट्र, गान्धारी, दो दुर्योधन की महारानो और दुर्जय का प्रवेश)

धृतराष्ट्र—पुत्र ! कहां हो ! ।

गान्धारी—पुत्र ! कहां हो ।

देवीयां—महाराज ! कहां हैं

धृतराष्ट्र—ओ ! कष्ट है ।

मेरा मुख जो प्रथम ही अन्धा था—आज युद्ध में वञ्चना द्वारा=छल से मृत हुए पुत्र को सुन कर अतिशोक के कारण और भी अन्धा हो गया है । अर्थात् मेरे लिए पुत्रशोक बहुत ही असह्य है ।

अये ! गान्धारी क्या तुम जीती हो ।

गान्धारी—महाराज ! मैं मन्दभागिनी (पुत्र के मरने पर भी) जी रही हूं ।

देवीयां—महाराज ! महाराज !

राजा दुर्योधन—हा ! (कैसा) कष्ट है कि(आज) मेरी स्त्रियां भी विलाप कर रही हैं ।

मैं पहले गदा के आघात से होने वाली पीड़ा को अनुभव नहीं कर रहा था, परन्तु अब मेरी स्त्रियां बाल खोल कर रण-

भूमि में आ गई हैं इसलिये मुझे पीड़ा मालूम होने लगी है ३८॥

धृतराष्ट्र—अयि ! गान्धारी कुरुकुल का महामानी दुर्योधन क्या (कहीं) दीखता है ?।

गान्धारी—नहीं दीखता।

धृतराष्ट्र—नहीं दीखता ? हा! आज मैं अभागा आवश्यकता के समय पर भी पुत्र को नहीं देख सक्ता (पासक्ता) हा ! नीच काल !।

शत्रुओं का युद्ध में ध्वंस करने वाले तथा पराक्रम से जाज्वल्यमान, अर्थात् सब से अधिक, अतिधीर, और वीर सौ पुत्रों को उत्पन्न करके भी मानशाली धृतराष्ट्र, पुत्र द्वारा पृथिवी पर दी हुई जलाञ्जलि को एक बार भी ग्रहण करने के योग्य नहीं रहा ॥ ३६ ॥

गान्धारी—पुत्र सुयोधन ! मुझे उत्तर दो सौ पुत्रों के मरण से दुःखी मन्दभाग महाराज को धैर्य दो।

बलदेव—आः ! यह पूज्य (माता) गान्धारी है । जिसने हृदय में पुत्र तथा पौत्रों के मुखदर्शन की कभी उत्कण्ठा नहीं की, और दुर्योधन की मृत्यु=पराजय से होने वाले शोक के द्वारा जिस का धैर्य नष्ट हो गया है (वह) ऐसी गान्धारी पति-व्रता धर्म के चिह्न रूप निरन्तर-आंसुओं के चलने से भीगे हुए इस नयनबन्ध=नेत्रों को पट्टी को धारण कर रही है ॥४०॥

धृतराष्ट्र—पुत्र दुर्योधन ! अष्टादश अक्षौहिणीयों के स्वामिन् ! कहां हो।

राजा—आज भी मैं महाराज हूं (क्या)।

धृतराष्ट्र—सौ पुत्रों के ज्येष्ठ ! मुझे दर्शन दो।

दुर्योधन—इस वृत्तान्त (महाराज शब्द द्वारा सम्बोधन करने) से लज्जित हूं, अब तो मेरा वृत्तान्त कुछ और ही है।

धृतराष्ट्र—पुत्र ! आओ, मुझे अभिवादन=प्रणाम करो।

राजा—यह मैं आया (उठने का अभिनय करता २ गिर

पड़ता है) हा ! धिक्=कष्ट यह मुझ पर दूसरा प्रहार है, कष्ट बहुत कष्ट।

आज भीम ने गदा प्रहार कर के केशों से आकर्षण कर मेरे दोनों ऊरु तोड़ दिये हैं उसके साथ ही माता पिता की पादवन्दना को भी नष्ट कर दिया है--अर्थात् दोनों जङ्घाओं के टूट जाने से अब मैं प्रणाम करने भी योग्य नहीं रहा ॥४१॥

गान्धारी—बहू ! इस ओर आओ।

देवीयां—आर्ये ! आई हैं।

गान्धारी—अपने भर्त्ता को ढूंढो।

देवीयां—मन्दभागिनी (हम दोनों) जाती हैं।

धृतराष्ट्र—मेरे वस्त्र का आकर्षण करता हुआ कौन मुझे मार्ग बता रहा है।

दुर्जय—तात ! मैं दुर्जय हूं।

धृतराष्ट्र—पौत्र ! दुर्जय ! अपने पिता को ढूंढो।

दुर्जय—मैं श्रान्त हो गया हूं।

धृतराष्ट्र—पिता की गोद में विश्राम करोगे।

दुर्जय—तात ! मैं जाता हूं (कुछ चल कर) पिता कहां हो।

राजा—हा ! यह भी आ गया। हृदय में सदा ही विद्यमान पुत्र का स्नेह मुझे जला रहा है। जिसने कभी दुःखों का अनुभव नहीं किया, जो मेरी गोद में बैठने के योग्य है वह दुर्जय मुझे पराजित देख कर क्या कहेगा (अर्थात् इसके मन में क्या २ तरङ्ग उठेंगे) ॥ ४२ ॥

दुर्जय—यह महाराज भूमि पर बैठे हैं।

राजा—पुत्र ! किस लिए तू आया है।

दुर्जय—आप विलम्ब कर रहे हैं (इसलिए)

दुर्योधन—इस दशा में पुत्र का स्नेह हृदय को जला रहा है।

दुर्जय—मैं आपकी अङ्क=गोद में बैठूंगा (गोद में बैठता है)

राजा—(हटाकर) दुर्जय ! दुर्जय ! मुझे कष्ट हो रहा है।

जो मेरे हृदय में आनन्द देने वाला है (था) और जो स्वयं मेरे नेत्रों के लिये उत्सव है, (था) आज वही पुत्र रूपी चन्द्रमा काल के विपरीत होने से अग्निरूप हो गया है अर्थात् अग्निवत् सन्ताप दे रहा है ॥ ४३ ॥

दुर्जय—आप मुझे गोद में बैठने से क्यों रोकते हैं ॥ ४३ ॥

राजा—हे ! पुत्र ! तू इस पूर्व अभ्यस्त गोद को छोड़ कर अन्यत्र (जहां चाहो) बैठो, आज से तुम्हारा यह पूर्वपरिचित आसन (बैठने के योग्य) नहीं रहा ॥ ४४ ॥

दुर्जय—महाराज ! आप कहां जा रहे हैं।

राजा—अपने सौ भाइयों के पीछे जा रहा हूं।

दुर्जय—मुझे भी साथ ले जाओ।

राजा—पुत्र ! जाओ भीमसेन से पूछो (कहो)

दुर्जय—महाराज ! आपका अन्वेषण कर रहे हैं।

राजा—पुत्र ! कौन मेरा अन्वेषण कर रहा है।

दुर्जय—आर्या=गान्धारी, आर्य=धृतराष्ट्र, और सब अन्तःपुर।

राजा—जाओ पुत्र ! मैं आने के लिए समर्थ नहीं।

दुर्जय—मैं आप को ले चलूंगा।

राजा—तुम अभी बालक हो।

दुर्जय—(घूमकर) आर्य ! यह महाराज हैं।

देवियां—हा ! हा ! महाराज !

धृतराष्ट्र—महाराज कहां है।

गान्धारी—मेरा पुत्र कहां है।

दुर्जय—यह महाराज भूमि पर बैठे हैं।

धृतराष्ट्र—हा ! क्या यह महाराज हैं।

जो सुवर्णस्तम्भ के सम=तुल्य प्रमाण वाला, लोक में एक चक्रवर्त्ती राजा था वह मेरा तपस्वी=बेचारा पुत्र द्वार की अर्गला=(खूँटी) होडे के समान (भीम ने) कर दिया है ॥ ४५ ॥

गान्धारी—पुत्र ! सुयोधन तुम श्रान्त हो गए हो ?

राजा—मैं आप (वीरमाता) का पुत्र हूं अर्थात् मैं कैसे श्रान्त हो सकता हूं।

धृतराष्ट्र—यह कौन है।

गान्धारी—मैं निर्भय=शूरवीर पुत्र को उत्पन्न करने वाली।

राजा—मैं आज अपने आप को उत्पन्न समझता हूं अर्थात् जन्म को सफल मानता हूं हे ! पिता ! विक्लवता=शोक करना निष्फल है।

धृतराष्ट्र—पुत्र ! मैं कैसे व्याकुल होऊंगा।

युद्धरूप यज्ञ में दीक्षित जिस का शूर वीर सौ भाई प्रथम ही नष्ट हो चुका है ऐसे तुम्हारे मर जाने पर मेरा सर्वस्व नष्ट हो गया है। (गिर पड़ता है)।

राजा—हा धिक्=कष्ट पूज्य पिता गिर पड़े हैं। पिता जी (उठिये) माता जी को आश्वासन दें।

धृतराष्ट्र—कैसे आश्वासन दूं।

राजा—हमारा पुत्र युद्ध में सम्मुख होकर मारा गया है, इस प्रकार पिता जी शोक को रोक कर मुझ पर कृपा करें।

आपके चरणों पर शिर रखने वाला मैं जलती हुई आग की भी परवाह न कर के जिस मान-गर्व के साथ उत्पन्न हुआ था उसी मान के साथ (आज) स्वर्ग को जा रहा हूं॥४७॥

धृतराष्ट्र—मैं वृद्ध, जीने के इच्छा से रहित, तथा जन्म से अन्धा हूं ऐसी दुरवस्था वाले मेरे धैर्य का नाश कर के बलात् पुत्र शोक मेरे हृदय में प्रवेश कर रहा है ॥ ४८ ॥

बलदेव—ओह ! बहुत कष्ट,

जन्म से अन्ध, दुर्योधन की आशा से रहित आपके प्रति आत्म-समर्पण करने के लिए मैं असमर्थ हूं (अर्थात् आपके पुत्र की रक्षा किसी प्रकार नहीं कर सकता)॥ ४९ ॥

राजा—माता मैं आपके प्रति कुछ निवेदन करता हूं।

गान्धारी—कहो पुत्र ! क्या कहते हो।

राजा—प्रणामपूर्वक कहता हूं कि यदि मैंने कोई पुण्य किया हो तो अन्य जन्म में भी आप ही मेरी माता बनें=आप से ही मेरा जन्म हो।

गान्धारी—तुम ने मेरा मनोरथ कहा।

राजा—मालवि ! तुम भी सुनो। युद्धकाल में गदा की चोटों से मेरी भौंवें टूट गई हैं, छाती पर चोटों के पड़ने से लहू के कारण हार के लिए कोई अवकाश नहीं रहा, पर व्रणरूपी सुवर्ण के अङ्गदों से सजी हुई शोभा से पूर्ण इन दोनों भुजाओं को देखो ! तुम्हारा स्वामी युद्ध में पीठ दिखा कर मृत्यु को प्राप्त नहीं हुआ इसलिए हे क्षत्रिये ! तू क्यों विलाप करती है ॥ ५१ ॥

देवी—मैं बाला तथा आपकी सहधर्मचारिणी होने के कारण रोती हूं।

राजा—पौरवि ! तुम भी सुनो।

वेदविधि के अनुसार अनेक उत्तम यज्ञों द्वारा देवताओं की पूजा कर ली है, बान्धवों का पालन पोषण भी किया, शत्रुओं के ऊपर रहे अर्थात् उन का दबाव नहीं सहारा, सब शरणागतों की इच्छाओं को पूर्ण कर दिया युद्ध में अष्टादश अक्षौहिणी सेनाओं के सेनापतियों को बलवत् शस्त्रादि द्वारा सन्तप्त किया (इस प्रकार) हे ! मानिनि ! मेरे मान का विचार कर शोक का त्याग करो क्योंकि ऐसे मानी वीरों की स्त्रियां रुदन नहीं किया करतीं ॥ ५२ ॥

पौरवी—आपके साथ एक=अग्निप्रवेश का निश्चय करने वाली मैं (अब) नहीं रोती।

राजा—दुर्जय ! तुम भी सुनो !

धृतराष्ट्र—गान्धारी ! राजा दुर्योधन क्या कहेगा।

गान्धारी—मैं भी यही विचारती हूं।

राजा—मेरी तरह पाण्डवों की सेवा करनी ? पूज्य माता कुन्ती की आज्ञा को पालना, अभिमन्यु की माता=सुभद्रा तथा द्रौपदी इनका अपनी माता के समान पूजन करना। देखो ! पुत्र !

महैश्वर्यशाली. अभिमान से प्रदीप्त हृदय वाला अर्थात् महाभिमानी मेरा पिता दुर्योधन समान बलवाले भीमसेन के द्वारा सङ्ग्राम में मारा गया है यह जानकर तुम शोक को दूर कर दो। और युधिष्ठर के क्षौमयुक्त=अपसव्य दक्षिण बाहु को स्पर्श कर के पाण्डुपुत्रों के साथ ही तुम ने मेरे प्राणत्याग के अनन्तर तिलाञ्जलि देना ॥ ५३ ॥

बलदेव—अहो=आश्चर्य ! वैर अब पश्चात्ताप के रूप में परिणत हो गया। अये ! यह कैसा शब्द है ? दुन्दुभि आदि रण में बजने वाले बाजों का शब्द जिसमें नहीं रहा, जिसमें बाण, कवच, चामर, छत्र इतस्ततः बिखरे पड़े हैं, सारथि और योधा मर चुके हैं ऐसी सङ्ग्राम भूमि में यह किस के धनुष का टङ्कार आकाश को शब्दायमान कर रहा है जिस से आकाश में भयभीत कौवे उड़ रहे हैं ॥ ५४ ॥

(नेपथ्य में)

धनुष पर प्रत्यञ्चा चढ़ा कर जिस युद्ध में दुर्योधन प्रविष्ट हुआ था उसी युद्ध में (आज) मैं पुनः प्रविष्ट होता हूं अर्थात् समाप्त हुए युद्ध का पुनः प्रारम्भ करता हूं जैसा कि—अश्वमेध के समाप्त होने पर भी अध्वर्यु के होने पर पुनः उसका प्रारम्भ किया जाता है ॥ ५५ ॥

(इस के अनन्तर अश्वत्थामा प्रवेश करता है)

अश्वत्थामा—(पूर्वोक्त श्लोक को पढ़ कर) ओह ! सङ्ग्राम के उत्साह से उभयपक्ष की सेनारूपी समुद्र के सङ्गम समय पर ऊपर की ओर उठे हुए शस्त्ररूपी नक्रों के द्वारा कटे हुए

शरीर वाले ! अल्पशेष ! किञ्चित् श्वास के कारण मरणासन्न ! राजाओ ! आप सुनिए।

छल के बल से जिस के ऊरु तोड़े गये हैं मैं ऐसा दुर्योधन नहीं हूं, और (गुरुशाप के द्वारा) कुण्ठित शस्त्रों वाला कर्ण भी नहीं हूं किन्तु मैं द्रोणाचार्य का पुत्र शस्त्र उठाए हुए बड़े उद्वेग से इस रणक्षेत्र में युद्ध वीर को देखने के लिए अकेला ही खड़ा हूं ॥ ५७ ॥

अथवा—मेरी यह युद्ध प्रशंसा भी निष्फल है (जब तक) विजय का लाभ नहीं किया । (घूम कर) जब मैं पिता के प्रति जलाञ्जलि दे रहा था तो कुरुकुल स्वामी महाराज दुर्योधन वञ्चित किया गया है । पर इस बात पर कौन विश्वास करेगा। क्योंकि—

हाथ जोड़े हुए, (हाथ जोड़ कर) रथ, हथियारों पर आरूढ, धनुष हाथ में ले कर एकादश अक्षौहिणी सेना के नायक राजा जिस की आज्ञा पालन के लिए खड़े रहते थे और परशुराम के बाणों को सहारने वाला जिस का कवच था ऐसा भीष्मपितामह, तथा मेरा पिता द्रोणाचार्य भी युद्ध में जिसके सेनापति थे ऐसा महापराक्रमी दुर्योधन भी काल के विपरीत होने से पराजित हो गया है (तात्पर्य यह कि इस विपरीत काल में मैं भी क्या कर सकूंगा) ॥ ५८ ॥

गान्धारी पुत्र दुर्योधन कहां होगा (घूम कर देख कर) आह—सङ्ग्राम समुद्र को पार करने वाला महापराक्रमी कुरुराज दुर्योधन मरे हुए हाथी, घोड़े, मनुष्य और रथों के प्राकार=कोट के मध्य बैठा है। जो यह—

जिस का मुकुट गिर जाने से बिखरे हुए सिर के बाल ही मानों किरण हैं, और गदा के प्रहारों से प्राप्त हुए घावों द्वारा निकल रहे शोणित=लहू से जिस के अङ्ग लाल हो रहे हैं ऐसा कुरुराज दुर्योधन अस्ताचल की चोटी पर पहुंचे हुए अर्थात्

सायङ्काल मे अस्त हो रहे अन्तिम सूर्य के समान ही अस्त=नष्ट हो रहा है ॥ ५६ ॥

(समीप जा कर) हे ! कुरुराज ! यह क्या है ? ।

राजा—गुरुपुत्र ! यह अपरितोष=अतिलोभ का फल है ।

अश्वत्थामा—हे ! कुरुराज ! मैं आपके प्रति सत्कार मूल को अर्पण करना चाहता हूं (अर्थात् पाण्डवों को मार कर आप का बदला उतारना चाहता हूं) ।

राजा—आप क्या करेंगे ।

अश्वत्थामा—सुनिए ।

युद्ध के लिए उद्यत, गरुड़ की पृष्ठ पर बैठे हुए, चार भयङ्कर भुजा वाले, धनुष तथा सुदर्शन चक्र को उठाने वाले पाण्डवपुत्रों के सहित श्रीकृष्ण को युद्ध में शस्त्रों के समुदाय से ऐसा विनिष्ट कर दूंगा जैसा कि नष्ट चित्रों वाला चित्रपट फाड़ कर फेंक दिया जाता है ॥ ६० ॥

राजा—ऐसा मत करें ।

सम्पूर्ण अभिषिक्त राजकुल=राजसमूह धात्री=पृथिवी की गोद में पहुंच गया है, कर्ण स्वर्ग में चला गया, और शन्तनु के पुत्र भीष्मपितामह भी मृत्यु को प्राप्त हो गए हैं, मेरे सौ भाई भी रण के मध्य मर चुके हैं, और मैं ऐसी दुरवस्था में हूं इसलिए हे ! गुरुपुत्र ! अब आप धनुष का त्याग कर दें ६१॥

अश्वत्थामा—हे ! कुरुराज ! (जब) पाण्डु के पुत्र भीमसेन ने युद्ध में (आप पर) गदाप्रहार किया और केशों को खैंचा है, एवं दोनों ऊरू तोड़ दिये हैं इस के साथ ही तुम्हारे अभिमान को भी नष्ट कर दिया है ॥ ६२ ॥

राजा—नहीं ऐसा नहीं । राजाओं का मान ही शरीर होता है, मैंने मान (की रक्षा) के लिए ही युद्ध किया है । देखो गुरुपुत्र !

जो कि मैंने तब केशों मे आकर्षण कर के द्रौपदी को

खींच मगवाया था, और जो मेरे छल-द्यूत से जित हुए पाण्डव मृग=वन्य हिंस्र पशुओं के साथ वन में फिरते रहे, (अर्थात् उन के साथ मैंने इतना घोर अनर्थ किया) मेरे इस कर्त्तव्य के बदले रणदीक्षित उन पाण्डवों ने थोड़ा ही किया है, हे ! गुरुपुत्र ! तुम ठीक ऐसा ही निश्चय करो ॥ ६३ ॥

अश्वत्थामा—अब मैं सर्व प्रकार से प्रतिज्ञा कर चुका हूं तुम्हारी अथवा अन्य वीरलोकों की शपथ खा कर कहता हूं कि—रात्रियुद्ध कर के पाण्डवों को भस्म कर डालूंगा ॥ ६४ ॥

बलदेव—जो गुरुपुत्र अश्वत्थामा ने कहा है यह ऐसा ही होगा ।

अश्वत्थामा—(अहो !) पूज्य बलदेव जी हैं ।

धृतराष्ट्र—शोक ! बलदेव जी के समक्ष ही (दुर्योधन को मारने के लिए) वञ्चना की गई है ।

अश्वत्थामा—दुर्जय ! इधर आओ पिता के विक्रम से पैतृक अधिकार के योग्य, तथा पिता के बाहुबल से प्राप्त राज्य में अभिषेक के बिना ही तुम ब्राह्मण के वचनों से राजा बनो ॥ ६५ ॥

राजा—अहो ! मेरा मनोवाञ्छित सिद्ध हो गया मेरे प्राण निकलने को तय्यार हैं, यह पूज्य शन्तनु आदि मेरे पितामह (दीख रहे) हैं । यह मेरे सौ भाई कर्ण को आगे कर के खड़े हैं, और यह अभिमन्यु ऐरावत हाथी पर सवार हुआ, काक-पक्ष=शिरोबाल धारण कर क्रुद्ध हुआ मुझे कुछ कह रहा है । यह उर्वशी प्रभृति अप्सरायें मुझे लेने के लिये आई हैं । यह मूर्त्तिमान् महासमुद्र हैं । यह गङ्गा आदि महानदीयें हैं । यह सहस्र हंसों वाला, वीरों के योग्य, काल=धर्मराज का भेजा हुआ विमान मुझे लेने आया है । यह मैं आता हूं (अर्थात् प्राण त्याग कर स्वर्ग को जाता हूं) ।

(स्वर्ग को चला गया)

(यवनिकास्तरण करता है)

धृतराष्ट्र—यह मैं सज्जनों के धन तपोवन को जाता हूं, क्योंकि पुत्रों के नाश से निष्फल राज्य को धिक्कार है (अर्थात् अब मेरे लिए राज्यसुख भोगना दुःख है)।

अश्वत्थामा—सौप्तिकवध=रात्रियुद्ध के लिए हाथ में बाण धारण कर यह (मैं) अश्वत्थामा भी जाता है। (हूं)

(भरतवाक्य)--नष्ट हो गए हैं शत्रु जिसके ऐसा हमारा राजा (युधिष्ठर) पृथिवी का पालन=शासन करे।

समाप्त

पंजाब संस्कृत पुस्तकालय लाहौर द्वारा प्रकाशित पुस्तकों का

सूचीपत्र

१ प्राज्ञ प्रश्नोत्तर माला ।

प्रश्न तथा उत्तर सहित । प्राज्ञ परीक्षा देने वाले छात्रों के लिये पं० चक्रधर जी शास्त्रि ने प्राज्ञ परीक्षा के सन् १९२८ तक के प्रश्नपत्रों का अद्भुत और शुद्ध संग्रह किया है और साथ में प्रश्नों का उत्तर भी दिया है और संशोधन प्रोफैसर चारुदेव जी शास्त्रि एम० ए० एम ओ० एल० ने किया है। छात्रों तथा अध्यापकों के लिये अति उपयोगी है । मूल्य केवल १)

२ कल्याणसौगन्धिक ।

इस नाटक की रचना भी भास के ही सदृश है । महोपाध्याय वेङ्कट राम शास्त्री कृत संस्कृत व्याख्या तथा साथ में पंडित चक्रधर शास्त्रि कृत सरल हिन्दी अनुवाद भी दिया है। मूल्य भी ॥=) रखा है ।

३ वाग्भटालंकार ।

सरल संस्कृत टीका तथा हिन्दी अनुवाद सहित छपता है।

४ वृत्तरत्नाकर ।

पं० रामचन्द्र जी कुशल शास्त्रि प्रो० ओरियण्टल कालिज लाहौर कृत अति सरल विद्यार्थियों के अतीव उपयोगी व्याख्या बालबोधिनी समेत सब से सस्ता और बढ़िया संस्करण । मूल्य ॥।) विद्यार्थियों से ॥=) आ०